

Improving Nutritional Indices of Safflower (*Carthamus tinctorius* L.) and Mung Bean (*Vigna radiata* L.) through Application of Chemical and Biological Nitrogen Fertilizers in Intercropping

Milad Nojoki¹, Alireza Yadavi^{1*}, Mohsen Mohvahhedi Dhanavi¹, Mehrdad Mahlooji² and Fatemeh Ebrahimi¹

1. Department of Agronomy and Plant Breeding, Faculty of Agriculture, University of Yasouj, Yasouj, Iran
2. Horticulture Crops Research Dept., Isfahan Agricultural and Natural Resources Research and Education Center, AREEO, Isfahan, Iran

Extended Abstract:

Background and Objectives: In recent decades, the expansion of intensive agricultural systems and the excessive application of chemical nitrogen fertilizers have resulted in serious environmental problems such as nitrate leaching, groundwater contamination, and reduced nitrogen use efficiency. Therefore, developing sustainable cropping systems that improve nutrient uptake while reducing chemical fertilizer dependency has become a major challenge in modern agriculture. Intercropping systems, particularly those involving legume and non-legume species, have been widely recognized as effective strategies for enhancing resource use efficiency through complementary interactions in root systems, nutrient acquisition, and growth dynamics. Safflower (*Carthamus tinctorius* L.) is an important oilseed crop adapted to arid and semi-arid regions, valued for its high content of unsaturated fatty acids and its tolerance to drought and salinity. Mung bean (*Vigna radiata* L.), as a leguminous crop, plays a crucial role in biological nitrogen fixation and improving soil fertility. The integration of these two species in intercropping systems may enhance nutritional quality, improve nitrogen efficiency, and contribute to sustainable crop production. In addition, the use of biological nitrogen fertilizers such as Nitroxin, containing *Azotobacter* and *Azospirillum*, has attracted considerable attention due to their ability to fix atmospheric nitrogen, stimulate root growth, and increase nutrient availability. However, limited information is available regarding the combined effects of intercropping patterns and integrated application of chemical and biological nitrogen fertilizers on nutritional indices and nitrogen efficiency in safflower–mung bean systems. Therefore, the objective of this study was to evaluate the effects of different nitrogen fertilizer regimes and replacement intercropping patterns on nutrient concentration, yield components, oil yield, and nitrogen use efficiency of safflower and mung bean.

Materials and Methods: This experiment was conducted during the 2020 growing season at the Kabutarabad Research Farm, Isfahan, Iran, using a split-plot arrangement based on a randomized complete block design with three replications. The main plot treatments consisted of three nitrogen fertilizer levels: no nitrogen application (control), integrated application of 50 kg N ha⁻¹ combined with Nitroxin biofertilizer, and 100 kg N ha⁻¹ as chemical fertilizer. Subplots included five cropping patterns: safflower monoculture, mung bean monoculture, and replacement intercropping ratios of 1:1, 2:1, and 1:2 (Safflower: mung bean). Seeds of both crops were inoculated with Nitroxin biofertilizer prior to planting. Nitrogen fertilizer was applied in split doses according to crop growth stages, while phosphorus fertilizer was uniformly applied based on soil test results. Nutritional elements including nitrogen, phosphorus, potassium, iron, and zinc were measured in both shoot and seed samples. Grain yield, oil percentage, and oil yield of safflower were determined at maturity. Nitrogen use efficiency indices, including Nitrogen Use Efficiency (NUE), Nitrogen Uptake Efficiency (NUPtE), and Nitrogen Harvest Index (NHI), were calculated using standard formulas.

Received: Oct. 07, 2025; Revised: Jun. 01, 2025; Accepted: Jan. 31, 2026; Published Online: Apr. 08, 2026.

*Corresponding Author : Yadavi@yu.ac.ir

Results: The results indicated that the highest percentage of nutritional elements (N, P, K, Fe, Zn) in the shoot and seed of both plants was obtained from the combined application of 50 kg N ha⁻¹ + Nitroxin, which in most cases was not significantly different from the application of 100 kg N ha⁻¹ alone. For safflower, the 1:2 intercropping pattern (one row of safflower: two rows of mung bean) and for mung bean, the 1:1 pattern (one row of mung bean: one row of safflower) were the superior patterns in terms of nutrient concentration. However, the highest grain and oil yield in safflower and the highest grain yield in mung bean were achieved under monoculture conditions with the application of the combined treatment (50 kg N ha⁻¹ + Nitroxin). Interestingly, the highest oil percentage in safflower seeds (22.78%) was observed in monoculture and under conditions of no nitrogen application. With increasing nitrogen fertilizer application, the Nitrogen Harvest Index (NHI) increased in both plants, but Nitrogen Use Efficiency (NUE) and Nitrogen Uptake Efficiency (NUPtE) decreased. The highest NUE and NUPtE values were recorded in the monoculture of both plants and under the combined bio-chemical fertilizer treatment. The results demonstrated that the integrated application of chemical and biological nitrogen fertilizer (50 kg N ha⁻¹ + Nitroxin) significantly improved the concentration of essential nutrients (N, P, K, Fe, and Zn) in both shoot and seed of safflower and mung bean. In most cases, these values were statistically comparable to those obtained under the application of 100 kg N ha⁻¹, indicating the potential for reducing chemical nitrogen input by half. For safflower, the intercropping pattern of one row of safflower with two rows of mung bean resulted in the highest nutrient concentrations, while for mung bean; the 1:1 intercropping pattern was superior. However, the highest grain yield and oil yield of safflower, as well as the highest grain yield of mung bean, were observed under monoculture conditions combined with the integrated fertilizer treatment. This suggests that although intercropping enhanced nutritional quality, yield performance was more favorable in monoculture due to reduced interspecific competition. Increasing nitrogen fertilizer levels led to an increase in Nitrogen Harvest Index, while Nitrogen Use Efficiency and Nitrogen Uptake Efficiency decreased in both crops. The highest NUE and NUPtE were obtained under the integrated fertilizer treatment, particularly in monoculture systems, indicating more efficient utilization of applied nitrogen when biofertilizers were included. Oil percentage in safflower seeds was highest in the control treatment and decreased with increasing nitrogen application, reflecting the inverse relationship between nitrogen availability and oil accumulation.

Conclusion: Overall, the findings of this study highlight the important role of integrated nutrient management and intercropping systems in sustainable agriculture. Although safflower: mung bean intercropping improved nutritional quality and nutrient concentration in plant tissues, monoculture systems produced higher grain and oil yields. The combined application of 50 kg N ha⁻¹ with Nitroxin biofertilizer proved to be an effective strategy for maintaining yield and quality while significantly reducing chemical nitrogen fertilizer consumption. Therefore, the integrated use of biological and chemical nitrogen fertilizers, along with the appropriate selection of intercropping patterns, particularly one row of safflower with two rows of mung bean, can be recommended as a practical approach for improving nutrient efficiency and promoting environmentally friendly crop production in arid and semi-arid regions.

Keywords: Azospirillum, Azotobacter, Nitrogen use efficiency, Safflower, Replacement intercropping.

How to Cite: Nojoki M., Yadavi Al., Mohvahedi Dhanavi M., Mahlooji M., Ebrahimi F., Improving nutritional indices of Safflower (*Carthamus tinctorius* L.) and Mung Bean (*Vigna radiata* L.) through application of chemical and biological nitrogen fertilizers in intercropping. *J. Crop Prod. Process.* 2026, 16(1), 75-99. (In Persian). DOI: [10.47176/jcpp.16.1.20337](https://doi.org/10.47176/jcpp.16.1.20337).

بهبود شاخص‌های تغذیه‌ای گلرنگ (*Carthamus tinctorius* L.) و

ماش (*Vigna radiate* L.) با کاربرد کودهای شیمیایی و زیستی نیتروژنه در کشت مخلوط

میلاذ نوجوکی^۱، علیرضا یدوی^{۱*}، محسن موحدی دهنوی^۱، مهرداد محلوچی^۲ و فاطمه ابراهیمی^۱

چکیده - به منظور بررسی اثر کودهای شیمیایی و زیستی نیتروژنه بر الگوهای مختلف کشت مخلوط گلرنگ و ماش آزمایشی به صورت اسپلیت پلات در قالب طرح بلوک‌های کامل تصادفی با ۳ تکرار در سال ۱۳۹۹ در مزرعه تحقیقاتی جهاد کشاورزی استان اصفهان (کبوترآباد) اجرا شد. عامل‌های آزمایشی شامل کاربرد کود نیتروژنه (صفر، ۵۰ کیلوگرم نیتروژن در هکتار + کود زیستی نیتروکسین و ۱۰۰ کیلوگرم نیتروژن در هکتار) در کرت‌های اصلی و الگوی کشت مخلوط در ۵ سطح (کشت خالص گلرنگ و ماش و کشت مخلوط آن‌ها با نسبت‌های ۱:۱، ۲:۱ و ۱:۲) در کرت‌های فرعی بود. بیشترین درصد عناصر غذایی نیتروژن، فسفر، پتاسیم، آهن و روی در اندام هوایی و دانه برای هر دو گیاه گلرنگ و ماش از تیمار کاربرد تلفیقی کود شیمیایی و زیستی نیتروژنه حاصل شد. برای گیاه گلرنگ الگوی کشت یک ردیف گلرنگ: دو ردیف ماش و برای گیاه ماش الگوی کشت یک ردیف ماش: یک ردیف گلرنگ از بیشترین غلظت عناصر برخوردار بود. بیشترین عملکرد روغن کشت بیشترین عملکرد روغن گلرنگ (۷۹/۱ گرم در متر مربع) از کشت خالص با کاربرد ۵۰ کیلوگرم نیتروژن در هکتار + کود زیستی حاصل شد. در گیاه گلرنگ و ماش با افزایش کاربرد کود نیتروژنه شاخص برداشت نیتروژن افزایش یافت و کارایی مصرف و کارایی جذب نیتروژن کاهش یافتند ولی با کاربرد کود زیستی این کارایی‌ها افزایش داشتند. در کشت خالص گلرنگ و ماش بیشترین کارایی مصرف (۶۵/۹ و ۴۷/۵ کیلوگرم در کیلوگرم) و کارایی جذب نیتروژن (۱/۱۹ و ۱/۶۳ کیلوگرم در کیلوگرم) از تیمار ۵۰ کیلوگرم نیتروژن در هکتار + کود زیستی حاصل شد. این نتایج نشان داد که با کشت مخلوط و کاربرد کود زیستی نیتروژنی می‌توان مصرف کود شیمیایی نیتروژنی را کاهش داد به طوری که در بیشتر صفات مورد بررسی تفاوت معنی‌داری بین تیمار کاربرد ۵۰ کیلوگرم در هکتار کود نیتروژن + کود زیستی با کاربرد ۱۰۰ کیلوگرم در هکتار کود شیمیایی نیتروژنی وجود نداشت.

واژه‌های کلیدی: آزوسپیریلیوم، ازتوباکتر، کارایی، دانه روغنی، مصرف نیتروژن، مخلوط جایگزینی

دریافت مقاله: ۱۴۰۴/۰۷/۱۵، بازنگری: ۱۴۰۴/۱۰/۰۸، پذیرش: ۱۴۰۴/۱۱/۱۱، اولین انتشار: ۱۴۰۵/۰۱/۱۹

۱. گروه زراعت و اصلاح نباتات، دانشکده کشاورزی، دانشگاه یاسوج، یاسوج، ایران

۲. بخش تحقیقات علوم زراعی و باغی، مرکز تحقیقات و آموزش کشاورزی و منابع طبیعی استان اصفهان، سازمان تحقیقات آموزش و ترویج کشاورزی، اصفهان، ایران

* نویسنده مسئول، رایانامه: Yadavi@yu.ac.ir

حق انتشار این مستند، متعلق به دانشگاه صنعتی اصفهان است. © ۱۴۰۳

این مقاله تحت گواهی زیر منتشر شده و هر نوع استفاده غیرتجاری از آن مشروط بر استناد صحیح به مقاله و با رعایت شرایط مندرج در آدرس

زیر مجاز است:

Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

مقدمه

در سال‌های اخیر، کاهش دسترسی به اراضی کشاورزی به دلیل گسترش کاربری‌های غیرزراعی در کشورهای در حال توسعه، ضرورت بهره‌گیری از سامانه‌های زراعی با کارایی بالا را بیش از پیش نمایان ساخته است (۳۲). در چنین شرایطی، استفاده از روش‌های پایدار مانند کشت مخلوط می‌تواند راهکاری مؤثر برای افزایش بهره‌وری، حفظ منابع طبیعی و ارتقای امنیت غذایی باشد. کشت مخلوط، که شامل رشد هم‌زمان دو یا چند گونه گیاهی در یک واحد سطح است، با ایجاد روابط متقابل بین گیاهان، موجب افزایش عملکرد، بهبود استفاده از منابع، کاهش فشار آفات و بیماری‌ها و ارتقای پایداری اکوسیستم زراعی می‌شود (۱۱). گیاهان خانواده لگومینوز، نظیر ماش (*Vigna radiate* L.)، به دلیل توانایی تثبیت زیستی نیتروژن، نقش مهمی در بهبود حاصلخیزی خاک و کاهش وابستگی به کودهای شیمیایی دارند. ماش علاوه بر ارزش غذایی بالا، به‌عنوان منبع غنی پروتئین در تغذیه انسان و دام و نیز در اصلاح ساختار خاک کاربرد دارد (۳۵). در مقابل، گلرنگ (*Carthamus tinctorius* L.) دارای اهمیت زراعی، صنعتی و دارویی بوده و منبعی غنی از اسیدهای چرب غیراشباع محسوب می‌شود. هدف اصلی در زراعت گلرنگ، استخراج روغن دانه است که با بیش از ۹۰ درصد اسید چرب غیراشباع، از کیفیت بالایی برخوردار است (۱۶).

مطالعات متعدد نشان داده‌اند که کشت مخلوط می‌تواند جذب عناصر غذایی را بهبود بخشد (۲۱، ۳۹، ۴۶ و ۴۹). در پژوهشی، بیشترین درصد روغن (۴۱/۳ درصد) در نسبت مخلوط یک ردیف شنبلیله: یک ردیف کتان روغنی (*Linum usitatissimum* L.) و کمترین مقدار (۲۹/۸ درصد) در کشت خالص کتان روغنی مشاهده شد (۴۹). همچنین در کشت مخلوط شنبلیله و سیاهدانه (*Nigella sativa* L.)، بیشترین جذب نیتروژن، فسفر و آهن در الگوی ۲:۱ با کاربرد تلفیقی کود مرغی و شیمیایی حاصل شد (۴۶). در کشت مخلوط خلر (*Lathyrus*

sativus L.) و ارزن (*Panicum miliaceum* L.) نیز، بیشترین جذب عناصر پرمصرف و کم‌مصرف در الگوی ۷۵ درصد ارزن + ۲۵ درصد خلر گزارش شد (۳۹). این نتایج نشان‌دهنده تأثیر مثبت روابط ریشه‌ای و ریزوسفری در کشت‌های مخلوط است که موجب بهبود وضعیت تغذیه‌ای گیاهان می‌شود (۲۱). افزون بر این، پژوهش‌های اخیر نشان داده‌اند که ترکیب کشت مخلوط با کاربرد کودهای زیستی می‌تواند کارایی مصرف نیتروژن را به‌طور چشمگیری افزایش دهد. به‌عنوان مثال، در کشت مخلوط ذرت و لوبیا، استفاده از باکتری‌های تثبیت‌کننده نیتروژن موجب افزایش معنی‌دار عملکرد و جذب عناصر غذایی نسبت به تیمارهای شیمیایی تنها شد (۱۷). همچنین در کشت مخلوط سورگوم و ماش، کاربرد تلفیقی کود زیستی و شیمیایی باعث بهبود شاخص‌های کارایی نیتروژن و کاهش تلفات آن گردید (۱). نیتروژن به‌عنوان یکی از عناصر کلیدی در تغذیه گیاه، نقش مهمی در رشد و عملکرد محصول دارد (۹). با این حال، مصرف بی‌رویه کودهای نیتروژنه شیمیایی علاوه بر کاهش کارایی مصرف، موجب آلودگی منابع آب زیرزمینی می‌شود. یکی از راهکارهای مؤثر برای کاهش تلفات نیتروژن و بهبود شاخص‌های کارایی آن، استفاده تلفیقی از کودهای شیمیایی و زیستی نیتروژنه است (۱۰ و ۳۳). کودهای زیستی، متشکل از ریزجانداران مفید، با تثبیت نیتروژن، آزادسازی یون‌های فسفر و پتاسیم و ترشح ترکیباتی مانند اسیدهای آمینه، سیدروفورها و سیانید هیدروژن، موجب افزایش دسترسی گیاه به عناصر غذایی و ارتقای رشد آن می‌شوند (۱۸). باکتری‌های تثبیت‌کننده نیتروژن از جنس *Azospirillum* و *Azotobacter* می‌توانند با توسعه ریشه و اندام هوایی گیاه، نقش مهمی در افزایش جذب عناصر غذایی ایفا کنند (۴۸). در مطالعه‌ای بر کلزا (*Brassica napus* L.)، بیشترین درصد عناصر نیتروژن، فسفر و پتاسیم دانه از تیمار تلفیقی کود شیمیایی و زیستی حاصل شد و کارایی استفاده از نیتروژن با افزایش سطح نیتروژن کاهش یافت (۵۳). همچنین در پژوهش طباطبایی و همکاران (۵۵) بر لوبیا (*Phaseolus vulgaris* L.)، بیشترین جذب عناصر غذایی مربوط

جدول ۱. خصوصیات فیزیکی و شیمیایی خاک مزرعه در این آزمایش

بافت خاک	pH	هدایت الکتریکی (دسی زیمنس بر متر)	ماده آلی (درصد)	نیتروژن کل (درصد)	فسفر قابل جذب	پتاسیم قابل جذب	آهن قابل جذب	روی قابل جذب
لومی سیلتی	۶/۸	۴/۷۹	۰/۸۹	۰/۹۰	۶	۲۸۸	۱/۰۲	۰/۹۴

گلرنگ، کشت خالص ماش و کشت مخلوط جایگزینی به نسبت‌های یک ردیف گلرنگ : یک ردیف ماش (۱:۱)، یک ردیف گلرنگ : دو ردیف ماش (۲:۱) و دو ردیف گلرنگ : یک ردیف ماش (۱:۲) در کرت‌های فرعی بودند.

کود نیتروژن از منبع اوره و کود فسفر از سوپر فسفات تریپل (۵۰ کیلوگرم در هکتار بر اساس آزمون خاک جدول (۱)) تأمین شد. کود نیتروژن در سه مرحله (۳۰ درصد پیش از کاشت، ۳۰ درصد مرحله ۶-۸ برگی، و ۴۰ درصد ساقه‌دهی گلرنگ) به صورت نواری اعمال شد. بذره‌های گلرنگ رقم صفه (از ارقام دیررس مقاوم به خشکی و شوری با ارتفاع نسبتاً بلند ۸۰-۱۰۰ سانتی‌متری) و ماش از توده محلی اصفهان (با تیپ رشدی ایستاده، میان رس، با ارتفاع متوسط ۶۰-۴۰ سانتی‌متری و نسبتاً مقاوم به خشکی) با کود زیستی نیتروکسین حاوی باکتری‌های *Azospirillum* (5×10^7 CFU/ml) آغشته و در تاریخ ۱ خرداد کاشته شدند.

کرت‌ها به ابعاد $4 \times 3/5$ متر شامل ۶ پشته با فاصله ۵۰ سانتی‌متر طراحی شدند. تراکم کاشت در کشت خالص ۴۰ بوته در مترمربع و در کشت‌های مخلوط متناسب با نسبت‌های مورد نظر تنظیم شد. آبیاری به صورت نشتی و یکنواخت در تمام تیمارها انجام گرفت و کنترل علف‌های هرز به صورت وجین دستی صورت پذیرفت.

اندازه‌گیری عناصر غذایی (N, P, K, Fe, Zn) از اندام هوایی در مرحله گلدهی (حدود ۵۰ درصد گلدهی یعنی زمان خروج گل‌ها در ۵۰ درصد طبق‌های ساقه اصلی بوته‌های گلرنگ (کد BBCH ۶۰-۶۹) و همچنین ظهور گل‌ها در ۵۰ درصد بوته‌های

به گیاهان تلقیح‌شده با باکتری‌های ازتوباکتر+آزسپریلیوم و کمترین آن مربوط به تیمار شاهد بود. در تحقیق قنبری و همکاران (۱۹) بر ارزن مرواریدی (*Pennisetum glaucum* L.) کاربرد توأم باکتری‌های ازتوباکتر+آزسپریلیوم و کود زیستی فسفات بارور موجب افزایش معنی‌دار عملکرد دانه نسبت به تیمار شاهد شد با توجه به شواهد موجود، به نظر می‌رسد که ترکیب کشت مخلوط با کاربرد کود زیستی نیتروکسین می‌تواند ضمن کاهش مصرف کودهای شیمیایی، موجب بهبود جذب عناصر غذایی و ارتقای شاخص‌های کارایی نیتروژن شود. از این رو، پژوهش حاضر با هدف بررسی تأثیر کاربرد کودهای شیمیایی و زیستی نیتروژنه بر جذب عناصر غذایی پرمصرف و کم‌مصرف، و شاخص‌های کارایی نیتروژن در کشت خالص و مخلوط گلرنگ و ماش، در راستای بهینه‌سازی مصرف کود نیتروژنه و کاهش اثرات زیست‌محیطی ناشی از آن، طراحی و اجرا شد.

مواد و روش‌ها

این پژوهش در سال ۱۳۹۹ در مزرعه تحقیقاتی جهاد کشاورزی استان اصفهان (روستای کبوترآباد) با ارتفاع ۱۵۴۵ متر از سطح دریا و مختصات جغرافیایی $32^{\circ} 30' 53''$ شمالی و $50^{\circ} 51''$ شرقی اجرا شد. آزمایش به صورت اسپلیت پلات در قالب طرح بلوک‌های کامل تصادفی با سه تکرار انجام گرفت. تیمارهای آزمایشی شامل سه سطح کود نیتروژنه (صفر، ۵۰ کیلوگرم نیتروژن همراه با کود زیستی نیتروکسین، و ۱۰۰ کیلوگرم نیتروژن در هکتار) در کرت‌های اصلی و پنج الگوی کشت (کشت خالص

نیترژن نیز اثر کود نیترژن به‌تنهایی در سطح احتمال یک درصد معنی‌دار شد (جدول ۴). اثرات اصلی نیترژن و الگوی کشت و همچنین برهم‌کنش آن‌ها در سطح احتمال یک درصد بر کارایی مصرف نیترژن و کارایی جذب نیترژن گلرنگ معنی‌دار شد (جدول ۴).

درصد نیترژن اندام هوایی و دانه گلرنگ: نتایج مقایسه میانگین نشان داد به‌طور کلی در هر سه سطح کودی بیشترین درصد نیترژن اندام هوایی و دانه در الگوی کشت یک ردیف گلرنگ: دو ردیف ماش حاصل شد. در سطوح کودی صفر و ۵۰ کیلوگرم کود نیترژنه + کود زیستی نیتروکسین بیشترین و کم‌ترین درصد نیترژن اندام هوایی به‌ترتیب در الگوی کشت یک ردیف گلرنگ: دو ردیف ماش و کشت خالص گلرنگ حاصل شد، اما در سطح کودی ۱۰۰ کیلوگرم کود نیترژن بیشترین و کم‌ترین این صفت به‌ترتیب در الگوی کشت یک ردیف گلرنگ: دو ردیف ماش و یک ردیف گلرنگ: یک ردیف ماش حاصل شد (جدول ۵). همچنین در سطوح کودی صفر، ۵۰ کیلوگرم کود نیترژنه + کود زیستی نیتروکسین و ۱۰۰ کیلوگرم کود نیترژن، الگوی کشت یک ردیف گلرنگ: دو ردیف ماش بیشترین درصد نیترژن دانه و الگوی کشت خالص گلرنگ کمترین درصد نیترژن دانه حاصل شد (جدول ۵).

بالا‌تر بودن جذب نیترژن در کشت مخلوط را می‌توان چنین توجیه نمود که گلرنگ نیترژن معدنی موجود در خاک را استفاده نموده و همچنین قرار گرفتن گیاهان خانواده لگوم در کنار بقیه گیاهان می‌تواند به‌طور زیستی تثبیت‌کننده نیترژن باشند و نیترژن بیشتری برای گیاهان دیگر در دسترس قرار دهند. در مطالعه‌ای قنبری و همکاران (۲۰) گزارش دادند که در الگوی کشت مخلوط شنبليله و جو، به‌دلیل تثبیت نیترژن در ریشه‌های شنبليله و مهیا کردن آن برای گیاه جو موجب افزایش درصد نیترژن در اندام هوایی و دانه گیاه جو شد. همچنین این محققان گزارش دادند که در همه تیمارهای کشت مخلوط، جو و شنبليله در مصرف عناصر غذایی از یک حالت مکملی نسبت به هم

ماش هر کرت (کد ۶۹-۶۰ BBCH) و از دانه در مرحله رسیدگی انجام شد. نیترژن به روش نووزومسکی و همکاران (۳۸) در طول موج ۶۶۰ نانومتر، فسفر به روش امامی (۱۳) در طول موج ۴۲۰ نانومتر، و پتاسیم به روش پیترسون و همکاران (۴۱) با فلیم‌فتمتر اندازه‌گیری شد. درصد روغن دانه گلرنگ با دستگاه سوکسله و پترولیوم اتر از روش جانسون و اولریش (۲۶) تعیین شد. عملکرد دانه گلرنگ و ماش با رعایت فاصله حاشیه از برداشت دو متر مربع وسط هر کرت محاسبه شد.

شاخص‌های کارایی نیترژن شامل کارایی مصرف (NUE)، کارایی جذب (NUPtE) و کارایی برداشت (NHI) بر اساس روابط مول و همکاران (۱۲) محاسبه شدند:

$$NUE = Wg / Nf$$

$$NUPtE = Ng / Nf$$

$$NHI = (Wg / Nt) \times 100$$

در اینجا Nf: مقدار نیترژن مصرفی به صورت کود بر حسب کیلوگرم بر هکتار و Wg: وزن دانه بر حسب کیلوگرم بر هکتار است. Ng: کل نیترژن جذب شده توسط دانه و Nt: کل نیترژن جذب شده توسط گیاه است. درنهایت، تجزیه آماری داده‌ها با نرم‌افزار SAS ver. 9.2 انجام شد. مقایسه میانگین‌ها با آزمون LSD در سطح احتمال پنج درصد و در صورت معنی‌دار بودن اثرات متقابل، با رویه L.S.Means صورت گرفت.

نتایج و بحث

عناصر غذایی، درصد روغن، عملکرد دانه و شاخص‌های کارایی مصرف نیترژن در گلرنگ

برهم‌کنش کود نیترژنه $\times$ الگوی کشت بر درصد نیترژن اندام هوایی و دانه و درصد پتاسیم اندام هوایی و دانه در سطح احتمال یک درصد معنی‌دار شد (جدول ۲) و بر درصد فسفر اندام هوایی و دانه (جدول ۲)، عملکرد دانه و عملکرد روغن (جدول ۳) در سطح احتمال پنج درصد معنی‌دار شد. اثر کود نیترژن و الگوی کشت هر یک به‌تنهایی در سطح احتمال یک درصد بر درصد روغن دانه معنی‌دار شد (جدول ۳) و بر شاخص برداشت

برخوردار بودند که این امر مزیت کشت مخلوط دو گونه را نسبت
به کشت خالص نشان می دهد.

جدول ۲. تجزیه واریانس (میانگین مربعات) برای غلظت عناصر در گلرنگ و ماش در سطوح مختلف کود نیروزن و الگوهای کشت

منابع تغییر	درجه آزادی	نیروزن آدام هوایی		نیروزن دانه		فسفر آدام هوایی		فسفر دانه		پتاسیم آدام هوایی		پتاسیم دانه	
		گلرنگ	ماش	گلرنگ	ماش	گلرنگ	ماش	گلرنگ	ماش	گلرنگ	ماش	گلرنگ	ماش
تکرار	۲	۰/۰۰۲	۰/۰۰۲	۰/۰۰۰۴	۰/۰۰۱	۰/۰۰۰۰۴	۰/۰۰۰۰۴	۰/۰۰۰۰۳	۰/۰۰۰۰۳	۰/۰۰۱	۰/۰۰۱	۰/۰۰۰۵	۰/۰۰۰۵
کود نیروزن (N)	۲	۱/۲۳**	۰/۹۵**	۰/۸**	۰/۸۳**	۰/۰۰۳**	۰/۰۰۸**	۰/۰۰۹**	۰/۰۰۹**	۰/۰۳**	۰/۰۳**	۰/۲۱**	۰/۰۱**
خطای اصلی	۴	۰/۰۰۵	۰/۰۰۴	۰/۰۰۷	۰/۰۰۱	۰/۰۰۰۰۳	۰/۰۰۰۰۱	۰/۰۰۰۰۱	۰/۰۰۰۰۱	۰/۰۰۵	۰/۰۰۱	۰/۰۱	۰/۰۱
الگوی کشت (CP)	۳	۱/۰۳**	۰/۸۳**	۰/۶۶**	۰/۴۴**	۰/۰۱**	۰/۰۰۲**	۰/۰۰۹**	۰/۰۰۹**	۱/۳۱**	۲/۴۷**	۱/۳۵**	۱/۳۵**
CP × N	۶	۰/۳۰**	۰/۲۲**	۰/۰۴**	۰/۰۱**	۰/۰۰۰۰۷ ^{ns}	۰/۰۰۰۱*	۰/۰۰۰۰۳ ^{ns}	۰/۰۰۰۰۳ ^{ns}	۰/۰۳**	۰/۰۳**	۰/۰۳**	۰/۰۳**
خطای آزمایش	۱۸	۰/۰۰۳	۰/۰۰۳	۰/۰۰۲	۰/۰۰۲	۰/۰۰۰۰۳	۰/۰۰۰۰۴	۰/۰۰۰۰۳	۰/۰۰۰۰۳	۰/۰۰۰۴	۰/۰۰۰۴	۰/۰۰۰۶	۰/۰۰۰۶
ضرب تغییرات (درصد)	۲/۸۴	۱/۸۶	۲/۸۴	۱/۲۵	۱/۲۵	۳/۱۳	۲/۷۴	۴/۰۴	۴/۰۴	۱/۳۴	۳/۵۱	۴/۹۳	۴/۹۳

ns و * به ترتیب عدم وجود اختلاف معنی دار معنی داری در سطوح خطای احتمال پنج درصد و یک درصد را نشان می دهد.

جدول ۳. تجزیه واریانس (میانگین مربعات) برای برخی صفات زوایی مورد بررسی گلرنگ و ماش در سطوح مختلف کود نیروزن و الگوهای کشت

منابع تغییر	درجه آزادی	درصد روشن دانه		عملکرد دانه		عملکرد روشن		شاخص برداشت نیروزن	
		گلرنگ	ماش	گلرنگ	ماش	گلرنگ	ماش	گلرنگ	ماش
تکرار	۲	۰/۵۴	۴/۵۳	۲/۱۴	۱۴/۳	۷/۶۸	۵/۲۰	۵/۲۰	۴/۲۰
کود نیروزن (N)	۲	۲۸۰**	۲۰۰۳**	۱۳۰۲**	۵۱۱۹**	۲۷/۲**	۹/۴۵	۵/۴۳	۵/۴۳
خطای اصلی	۴	۱/۵۴	۱۵۸	۷/۹۵	۵۵/۹	۰/۳۴	۱۶/۲	۳/۸۰	۳/۸۰
الگوی کشت (CP)	۳	۳۷/۹**	۲۹۰۹۹**	۲۱۸۹**	۱۰۷۲۰**	۳/۰۴ ^{ns}	۱۱۹	۵/۴۳	۵/۴۳
CP × N	۶	۱/۳۸ ^{ns}	۳۷۴*	۳/۵۸*	۵۵۲**	۲۳/۳**	۹/۴۵	۵/۴۳	۵/۴۳
خطای آزمایش	۱۸	۱/۶۸	۱۱۹	۱۶/۲	۴۰/۹	۳/۸۰	۴/۲۰	۵/۴۳	۵/۴۳
ضرب تغییرات (درصد)	۲/۳۲	۱/۸۶	۲/۸۴	۱/۲۵	۱/۲۵	۳/۱۳	۲/۷۴	۳/۱۳	۲/۷۴

ns و * به ترتیب عدم وجود اختلاف معنی دار معنی داری در سطوح خطای احتمال پنج درصد و یک درصد را نشان می دهد.

جدول ۴. تجزیه واریانس (میانگین مربعات) شاخص‌های کارایی مصرف و جذب نیتروژن گلریگ و ماش در سطوح مختلف کود نیتروژن و الگوهای کشت

منابع تغییر	درجه آزادی	گلریگ	کارایی مصرف نیتروژن	ماش	کارایی جذب نیتروژن گلریگ
تکرار	۲	۰/۳۴	۲/۳۰	۲/۳۰	۰/۰۰۰۱
کود نیتروژن (N)	۱	۴۵۸۵ ^{**}	۱۹۵۸ ^{**}	۱۹۵۸ ^{**}	۲/۰۸ ^{**}
خطای اصلی	۲	۳/۳۵	۰/۸۰	۰/۸۰	۰/۰۰۲
الگوی کشت (CP)	۳	۵۳۳ ^{**}	۲۵۰ ^{**}	۲۵۰ ^{**}	۰/۰۷ ^{**}
CP × N	۳	۸۲/۳ ^{**}	۴۳/۷ ^{**}	۴۳/۷ ^{**}	۰/۰۱ ^{**}
خطای آزمایش	۱۲	۳/۳۰	۱/۴۹	۱/۴۹	۰/۰۰۱
ضریب تغییرات (درصد)		۵/۱۸	۴/۹۲	۴/۹۲	۴/۶۰

^{**} معنی‌داری در سطح احتمال یک درصد را نشان می‌دهد.

جدول ۵. مقایسه میانگین سطوح الگوی کشت در هر سطح نیترژن برای غلظت عناصر مورد بررسی در گلرنگ و ماش

کود نیترژن	الگوی کشت مخلوط	نیترژن اتمام هوایی (درصد)		نیترژن دانه (درصد)		فسفر اتمام هوایی (درصد)		فسفر دانه (درصد)		پتاسیم اتمام هوایی (درصد)		پتاسیم دانه (درصد)	
		گلرنگ	ماش	گلرنگ	ماش	گلرنگ	ماش	گلرنگ	ماش	گلرنگ	ماش	گلرنگ	ماش
صفر	کشت خالص گلرنگ	۱/۵۶c	-	۲/۴۳c	-	۰/۴۶b	۰/۱۷b	۰/۴۶b	۰/۵۷d	۱/۱۸c	-	۱/۱۸c	-
	کشت خالص ماش	-	۲/۲۹c	-	۲/۳۱c	-	۲/۳۱c	-	۱/۱۵d	-	۱/۱۵d	-	۱/۴۰d
	دو ردیف گلرنگ : یک ردیف ماش	۱/۸۷b	۲/۵۵b	۲/۵۳c	۲/۴۷b	۰/۴۴a	۰/۲۴a	۰/۴۷a	۰/۹۲c	۱/۸۹b	۱/۳۹c	۱/۸۹b	۱/۶۹c
	یک ردیف گلرنگ : یک ردیف ماش	۱/۹۲b	۲/۸۱a	۲/۶۱b	۲/۶۷a	۰/۴۸a	۰/۲۵a	۰/۴۸a	۱/۱۰b	۲/۴۷a	۲/۸۸b	۲/۴۷a	۲/۷۶a
	یک ردیف گلرنگ : دو ردیف ماش	۲/۱۸a	۲/۵۹b	۲/۷۸a	۲/۶۷a	۰/۴۹a	۰/۳۶a	۰/۴۹a	۱/۶۸a	۱/۷۴b	۲/۱۶a	۲/۱۶a	۲/۰۴b
	کشت خالص گلرنگ	۲/۱۵b	-	۲/۷۲d	-	۰/۴۳b	۰/۱۸b	۰/۴۳b	۱/۰۲d	۱/۰۲d	۱/۳۸d	۱/۳۸d	۱/۳۸d
۵۰ کیلوگرم نیترژن در هکتار + کود زیستی	کشت خالص ماش	-	۲/۳۳c	-	۲/۷۶d	-	۲/۷۶d	-	۱/۷۷c	-	۱/۷۷c	-	۱/۶۹d
	دو ردیف گلرنگ : یک ردیف ماش	۲/۳۵b	۳/۱۳b	۲/۹۶c	۴/۰۲c	۰/۲۷a	۰/۵۲a	۰/۵۲a	۱/۶۲c	۲/۱۰b	۲/۲۶b	۲/۲۶b	۲/۴۰c
	یک ردیف گلرنگ : یک ردیف ماش	۲/۲۷b	۳/۴۳a	۲/۳۱b	۴/۳۳a	۰/۲۹a	۰/۵۱a	۰/۵۱a	۱/۷۷b	۲/۵۹a	۲/۱۱c	۲/۱۱c	۲/۰۶a
	یک ردیف گلرنگ : دو ردیف ماش	۲/۰۸a	۳/۱۷b	۲/۵۵a	۴/۱۳b	۰/۲۹a	۰/۵۲a	۰/۵۲a	۱/۹۷a	۲/۵۰a	۲/۴۶a	۲/۴۶a	۲/۹۰b
	کشت خالص گلرنگ	۲/۵۴b	-	۲/۵۸d	-	۰/۴۴b	۰/۲۰b	۰/۴۴b	۱/۱۰c	۱/۱۰c	۱/۵۷d	۱/۵۷d	۱/۹۵c
	کشت خالص ماش	-	۲/۷۹c	-	۲/۴۶c	-	۰/۴۹a	۰/۳۶a	۰/۴۹a	۱/۳۷b	۱/۴۲c	۱/۴۲c	۲/۰۹b
۱۰۰ کیلوگرم نیترژن در هکتار	دو ردیف گلرنگ : یک ردیف ماش	۲/۶۰b	۲/۹۶b	۲/۷۹c	۳/۸۰b	۰/۳۶a	۰/۳۶a	۰/۴۹a	۱/۳۷b	۱/۶۷b	۲/۰۴b	۲/۰۴b	۲/۸۹a
	یک ردیف گلرنگ : یک ردیف ماش	۱/۶۱b	۳/۶۰a	۲/۱۲b	۴/۰۳a	۰/۲۹a	۰/۵۱a	۰/۵۱a	۱/۷۵a	۲/۷۶a	۱/۹۶c	۲/۸۹a	
	یک ردیف گلرنگ : دو ردیف ماش	۲/۸۹a	۲/۹۰b	۲/۶۸a	۳/۸۸b	۰/۲۸a	۰/۵۲a	۰/۵۲a	۱/۸۶a	۲/۶۰b	۲/۲۴a	۲/۲۴a	
	یک ردیف گلرنگ : دو ردیف ماش	۲/۸۹a	۲/۹۰b	۲/۶۸a	۳/۸۸b	۰/۲۸a	۰/۵۲a	۰/۵۲a	۱/۸۶a	۲/۶۰b	۲/۲۴a	۲/۲۴a	

در هر سطح نیترژن میانگین‌ها با حداقل یک حرف مشترک نشان‌دهنده عدم تفاوت آماری در سطح احتمال پنج درصد بر اساس رویه I.S.Means می‌باشد.

افزایش کاربرد کود نیتروژن باعث افزایش رشد ریشه و اندام‌های هوایی می‌شود و در نتیجه، جذب نیتروژن توسط این اندام‌ها نیز بیشتر می‌شود. کاکابوکی و همکاران (۲۷) نشان دادند که محتوای نیتروژن زیست توده با افزایش مصرف کود افزایش پیدا کرد. همچنین با توجه به این که میزان نیتروژن اندام هوایی از حاصلضرب غلظت نیتروژن و ماده‌ی خشک تولیدی آن در واحد سطح به دست می‌آید، بنابراین، افزایش مصرف کود نیتروژن با افزایش ماده خشک تولیدی گلرنگ در واحد سطح منجر به افزایش نیتروژن اندام هوایی گلرنگ شد. افزایش نیتروژن دانه در سطوح بیشتر کود شیمیایی را می‌توان به افزودن کودهای شیمیایی به خصوص نیتروژن به خاک مزرعه و فراهم شدن این عنصر در خاک و بهبود جذب توسط گیاه نسبت داد. حقانیان و همکاران (۲۲) بیان کردند که کاربرد کود نیتروژن تا مقدار مشخصی، احتمالاً مقدار واردات نیتروژن از قسمت‌های رویشی به دانه را در مقایسه با کربوهیدرات‌ها افزایش داده و موجب افزایش غلظت نیتروژن دانه می‌شود.

باکتری‌های محرک رشد با اسیدی کردن محیط اطراف ریشه، باعث حل شدن عناصر خاک می‌شوند و بنابراین از طریق انحلال این مواد معدنی، باعث افزایش مقدار این عناصر در گیاه می‌گرداند. بالا بودن مقدار نیتروژن گیاه گلرنگ در کشت مخلوط با ماش را می‌توان این‌طور تفسیر کرد که گیاه گلرنگ توانسته است از نیتروژن تثبیت شده توسط گیاه ماش به خوبی استفاده کند و میزان نیتروژن خود را افزایش دهد. مصرف کود زیستی در کنار کود شیمیایی نیتروژنه می‌تواند با اثرگذاری مثبت خود بر تثبیت زیستی نیتروژن تولید هورمون‌های رشد و افزایش میزان جذب و دسترسی به آب و مواد غذایی، موجب افزایش نیتروژن در اندام هوایی و دانه شود (۴۰).

درصد فسفر اندام هوایی و دانه گلرنگ: نتایج حاصل از مقایسه میانگین‌ها حاکی از آن است که از بین سطوح کود نیتروژنه مورد استفاده، کاربرد ۵۰ کیلوگرم نیتروژن+ باکتری نیتروکسین نسبت به سطوح عدم کاربرد نیتروژن و کاربرد ۱۰۰ کیلوگرم نیتروژن از

درصد فسفر اندام هوایی بیشتری برخوردار بود و در هر سه سطح کودی کاربرد الگوی کشت به صورت یک ردیف گلرنگ : دو ردیف ماش نسبت به سایر الگوهای کشت دارای درصد فسفر اندام هوایی بیشتری بود و الگوی کشت خالص گلرنگ از درصد فسفر اندام هوایی کم‌تری برخوردار بود (جدول ۵). برای درصد فسفر دانه نیز مشاهده شد که در شرایط عدم کاربرد کود نیتروژن بیشترین درصد فسفر دانه در الگوی کشت یک ردیف گلرنگ: دو ردیف ماش به دست آمد که با الگوی کشت خالص گلرنگ که از کم‌ترین درصد فسفر دانه برخوردار بود اختلاف ۱۶/۶ درصدی نشان داد (جدول ۵). در شرایط کاربرد ۵۰ کیلوگرم نیتروژن + کود زیستی نیتروکسین بیشترین درصد فسفر دانه در الگوی کشت یک ردیف گلرنگ: دو ردیف ماش و کم‌ترین آن نیز از الگوی کشت خالص گلرنگ به دست آمد که بین آن‌ها اختلاف ۲۰/۹ درصدی مشاهده شد. در شرایط کاربرد ۱۰۰ کیلوگرم کود نیتروژن نیز بیشترین درصد فسفر دانه در الگوی کشت یک ردیف گلرنگ: دو ردیف ماش به دست آمد که با الگوی کشت خالص گلرنگ که از کم‌ترین فسفر دانه برخوردار بود اختلاف ۱۸/۲ درصدی نشان داد. در هر سه سطوح کودی اختلاف معنی‌داری بین الگوهای کشت مخلوط دو ردیف گلرنگ: یک ردیف ماش، یک ردیف گلرنگ : یک ردیف ماش و یک ردیف گلرنگ: دو ردیف ماش مشاهده نشد (جدول ۵).

فسفر یک عنصر غذایی غیر متحرک در خاک است و تنها زمانی جذب می‌شود که با مواد آلی و غیر آلی که حاوی شکل قابل جذب این عنصر هستند، تماس برقرار کند. از مهم‌ترین عناصری که توسط کودهای زیستی به طور فعال و در سطح وسیع جذب می‌شود عنصر فسفر است. در پژوهشی مشاهده شد که کشت مخلوط با گیاه لگومی از طریق تثبیت زیستی نیتروژن و تراوش H^+ به محیط، باعث اسیدی شدن ریزوسفر شده و حلالیت فسفر را افزایش داده است که به موجب آن جذب فسفر توسط گیاه همراه در کشت مخلوط افزایش می‌یابد (۸). در پژوهشی قنبری و همکاران (۲۰) گزارش شد که بیشترین محتوای فسفر علوفه در ترکیب‌های مخلوط جایگزینی، در ترکیب ۷۵ درصد

مخلوط در جست و جوی عناصر غذایی در طول پروفیل خاک به دلیل تفاوت در عمق توسعه ریشه، جذب عناصری که در کشت‌های خالص در دسترس نمی‌باشند و به دلیل تفاوت در طول دوره‌ی رشد اجزای کشت مخلوط، تحقق می‌یابد (۴۴). نتایج به‌دست آمده با نتایج پژوهش سلیمان‌پور و همکاران (۵۴) همسو است. به‌طوری‌که بیشترین درصد پتاسیم دانه در گیاهان نخود و باقلا از تیمارهای کشت مخلوط به‌دست آمد. کاربرد کود شیمیایی نیتروژن با اثرگذاری بر رشد ریشه روی جذب دیگر عناصر غذایی مانند پتاسیم اثر گذاشته و در مواردی موجب تشدید جذب عناصر غذایی می‌شود (۵۲). نتایج این تحقیق با پژوهش بختیاری و همکاران (۸) بر گلرنگ مطابقت دارد، به‌طوری‌که با کاربرد نیتروژن، درصد پتاسیم برگ افزایش یافت. باکتری‌های ازتوباکتر و آزوسپیریلیوم موجود در کود زیستی نیتروکسین می‌توانند با تولید پروتون، سیدروفورها و تشکیل کمپلکس با کاتیون‌های فلزی در رهاسازی پتاسیم از کانی‌ها مؤثر باشند. کودهای زیستی علاوه‌بر در دسترس قرار دادن نیتروژن و فسفر مورد نیاز گیاه، از طریق افزایش رشد رویشی گیاه و به‌دنبال آن توسعه ریشه باعث بهبود جذب و افزایش فراهمی پتاسیم می‌شوند (۵ و ۶).

درصد روغن دانه گلرنگ: بیشترین درصد روغن دانه از تیمار صفر (عدم کاربرد کود نیتروژن) و کمترین آن مربوط به تیمار ۱۰۰ کیلوگرم در هکتار نیتروژن بود که با یکدیگر اختلاف ۶۲/۲ درصدی داشتند (جدول ۶). نتایج حاصل از مقایسه میانگین اثر الگوی کشت بر درصد روغن دانه نشان داد که بیشترین درصد روغن دانه (۲۲/۸ درصد) از الگوی کشت خالص گلرنگ و کمترین (۱۸/۷ درصد) آن مربوط به الگوی کشت یک ردیف گلرنگ: دو ردیف ماش بود که با یکدیگر اختلاف ۲۱/۷ درصدی نشان دادند (جدول ۶).

از آنجایی که افزایش پروتئین دانه رابطه مستقیم با افزایش مصرف نیتروژن دارد، در کشت مخلوط لگوم با گیاه روغنی درصد پروتئین در دانه روغنی افزایش می‌یابد که به‌نظر می‌رسد با افزایش مقدار نیتروژن تثبیت شده توسط لگوم‌ها، تشکیل

جو + ۲۵ درصد شنبلیله و در ترکیب مخلوط افزایشی، در ترکیب ۱۰۰ درصد جو + ۱۶/۶ درصد شنبلیله، حاصل شد. کاربرد نیتروژن با اثرگذاری بر رشد گیاه و افزایش شاخص سطح برگ در شرایط کاربرد تلفیقی کودهای شیمیایی و زیستی نیتروژنه سبب تولید بیشتر آسیمیلات برای گیاه شده که در نهایت با افزایش فتوسنتز و گسترش الگوی ریشه گیاه، حجم بیشتری از خاک در دسترس ریشه جهت جذب فسفر که تمایل زیادی به تثبیت دارد، قرار گرفته و در نتیجه میزان جذب آن در سامانه‌های تغذیه تلفیقی نسبت به سامانه شیمیایی و بدون کود افزایش یافته است (۴۳). یزدی و همکاران (۵۶) مشاهده نمودند باکتری محرک رشد با ترشح تنظیم‌کننده‌های رشد و توسعه الگوی ریشه‌ای، امکان دسترسی و جذب بهتر فسفر برای گیاه را فراهم می‌کنند.

درصد پتاسیم اندام هوایی و دانه گلرنگ: مقایسه میانگین سطوح الگوی کشت در هر سطح کود نیتروژن نشان از افزایش درصد پتاسیم اندام هوایی و دانه با کاربرد ترکیبی کود شیمیایی و کود زیستی نیتروژنه نسبت به دو سطح دیگر دارد. در هر سه سطح نیتروژن (صفر، ۵۰ کیلوگرم نیتروژن + کود زیستی نیتروکسین و ۱۰۰ کیلوگرم نیتروژن) بیشترین درصد پتاسیم اندام هوایی به‌ترتیب با میانگین ۱/۶۸، ۱/۹۷ و ۱/۷۶ درصد به الگوی کشت یک ردیف گلرنگ: دو ردیف ماش و کمترین آن نیز به‌ترتیب با میانگین ۰/۵۷، ۱/۰۲ و ۱/۱۰ درصد به الگوی کشت خالص گلرنگ تعلق داشت که به‌ترتیب با یکدیگر اختلاف ۱/۹ برابری و ۹۵ و ۷۹/۱ درصدی نشان دادند (جدول ۵). همچنین نتایج مقایسه میانگین نشان داد در هر سه سطح کود نیتروژنه (صفر، ۵۰ کیلوگرم نیتروژن + کود زیستی نیتروکسین و ۱۰۰ کیلوگرم نیتروژن) الگوی کشت به‌صورت یک ردیف گلرنگ: دو ردیف ماش بالاترین درصد پتاسیم دانه را داشت. اما کشت خالص گلرنگ از کمترین درصد پتاسیم دانه برخوردار بود که با سایر الگوهای کشت اختلاف معنی‌داری نشان داد (جدول ۵).

استفاده از عناصر غذایی توسط گیاهان زراعی باید تا حد امکان با کارایی بالا صورت گیرد. این امر در الگوهای کشت

جدول ۶. مقایسه میانگین اثرات کود نیتروژن و الگوی کشت برای درصد روغن دانه گلرنگ و فسفر اندام هوایی و دانه ماش

عامل‌های آزمایش	کود نیتروژن	روغن دانه گلرنگ (درصد)	فسفر اندام هوایی ماش (درصد)	فسفر دانه ماش (درصد)
صفر	۲۴/۸ ^a	۰/۱۸ ^c	-	۰/۵۴ ^c
۵۰ کیلوگرم نیتروژن در هکتار + کود زیستی	۲۱/۵ ^b	۰/۲۴ ^a	۰/۲۰ ^d	۰/۶۰ ^a
۱۰۰ کیلوگرم نیتروژن در هکتار	۱۵/۳ ^c	۰/۲۲ ^b	۰/۲۲ ^b	۰/۵۸ ^b
الگوی کشت	۲۲/۸ ^a	-	-	-
کشت خالص گلرنگ	-	-	۰/۲۰ ^d	۰/۵۶ ^c
کشت خالص ماش	-	-	۰/۲۲ ^b	۰/۵۷ ^c
دو ردیف ماش: یک ردیف گلرنگ	-	۲۰/۹ ^b	۰/۲۳ ^a	۰/۵۹ ^a
یک ردیف گلرنگ: یک ردیف ماش	-	۱۹/۸ ^{b,c}	۰/۲۱ ^c	۰/۵۸ ^b
یک ردیف ماش: دو ردیف گلرنگ	-	۱۸/۷ ^c	-	-

میانگین‌ها با حداقل یک حرف مشترک نشان‌دهنده عدم تفاوت آماری براساس آزمون LSD در سطح احتمال خطای پنج درصد می‌باشد.

نشان داد. این درحالی است که کمترین عملکرد دانه در این سطوح کودی به ترتیب با میانگین‌های ۱۲۲، ۱۷۴ و ۱۵۶ گرم بر مترمربع از کشت یک ردیف گلرنگ: دو ردیف ماش حاصل شد که به ترتیب با یکدیگر اختلاف ۸۷/۲، ۸۸/۸ و ۸۷/۲ درصدی نشان دادند (جدول ۷).

انتخاب تراکم مناسب گیاه زراعی در کشت مخلوط به دلیل ایجاد حالت مکملی باعث استفاده بهتر از منابع شده که این امر منجر به بهبود عملکرد و در نتیجه افزایش نسبت برابری زمین شده و در نهایت باعث بهبود تداوم بوم نظام‌های زراعی می‌شود (۲۴). از طرفی چنانچه گیاهی در کشت مخلوط همراه با گیاهی قرار گیرد که از پتانسیل بیشتری در اشغال فضای کانوپی برخوردار باشد باید در تعداد ردیف‌های بیشتری در کشت مخلوط قرار گیرد تا بتواند عملکرد قابل قبولی را داشته باشد. و چنانچه در مخلوط با گیاهی قرار گیرد که فرم بوته‌ای برابر و یا محدودتری داشته باشد، قادر خواهد بود حتی در ردیف‌های متناوب نیز عملکرد مطلوبی تولید نماید (۴۵). سیدی و حمزه‌ای (۵۰) بیان کردند که مقایسه میانگین‌های تیمارهای مختلف کشت مخلوط جو و گاودانه نشان داد که بیشترین میزان عملکرد دانه جو به کشت خالص جو تعلق داشت. در کشت خالص چون فقط رقابت درون‌گونه‌ای حاکم است بنابراین عملکرد دانه خیلی تحت تاثیر قرار نمی‌گیرد. ولی در کشت مخلوط وجود رقابت برون‌گونه‌ای باعث کاهش عملکرد دانه در مقایسه با کشت خالص می‌شود.

مصرف صحیح و متناسب کود نیتروژن، عملکرد دانه را از طریق افزایش اجزای عملکرد بالا می‌برد. احتمالاً دلیل افزایش عملکرد دانه با افزایش سطوح نیتروژن ناشی از اثر مستقیم نیتروژن بر شاخص سطح برگ، سایه‌انداز گیاهی و در نتیجه افزایش میزان تابش دریافت شده است. همچنین معنی‌دار شدن تفاوت عملکرد دانه بین تیمارهای نیتروژن می‌تواند به علت رشد رویشی بهتر با افزایش سطح نیتروژن و ایجاد ظرفیت بالاتر در تولید دانه باشد. به دلیل افزایش اجزای عملکرد، عملکرد نهایی نیز افزایش پیدا کرد. نیتروژن با افزایش تولید زیست توده و

پیش‌زمینه‌های پروتئینی نیتروژن‌دار بیشتر شده و تشکیل پروتئین در تهیه مواد فتوسنتزی بیشتر می‌شود سپس مواد در دسترس برای سنتز اسیدهای چرب کاهش می‌یابد، در نتیجه مواد فتوسنتزی بیشتری به تشکیل پروتئین اختصاص یافته و پتانسیل تولید روغن کاهش خواهد یافت (۳۶). احمدوند و حاجی‌نیا (۲) دریافتند که تیمارهای مختلف کشت خالص سویا نسبت به کشت مخلوط با ارزن از درصد روغن بیشتری برخوردار بود که نتایج پژوهش حاضر با نتایج آن‌ها همسو بود. با توجه به اینکه درصد روغن دانه و نیتروژن رابطه عکس دارند، بنابراین افزایش پیش‌ماده‌های پروتئینی مانند کود نیتروژن، می‌تواند موجب افزایش پروتئین دانه و کاهش درصد روغن دانه شود. در پژوهش سعیدی و همکاران (۴۷) نتایج نشان داد که با افزایش مصرف کود اوره درصد روغن دانه آفتابگردان کاهش یافت. باکتری‌های آزیسپریلیوم و ازتوباکتر نیز احتمالاً با در اختیار قرار دادن نیتروژن بیشتر برای گیاه موجب افزایش درصد نیتروژن در دانه می‌شود، که همین عامل موجب افزایش درصد پروتئین در دانه و کاهش درصد روغن دانه می‌شود. همسو با این نتایج، محمدی و مصلح قهفرخی (۳۴) نشان دادند که در کلزا، با افزایش مصرف کود نیتروژن، مقدار روغن دانه کاهش یافته و درصد پروتئین آن افزایش پیدا می‌کند.

عملکرد دانه گلرنگ: بررسی تغییرات عملکرد دانه نشان می‌دهد که با کاربرد تلفیقی کود نیتروژن شیمیایی و کود زیستی نیتروکسین نسبت به سایر سطوح کودی عملکرد دانه گلرنگ افزایش یافت. نتایج مقایسه میانگین الگوی کشت در هر سطح نیتروژن نشان داد که در هر سه سطح از مصرف نیتروژن (صفر، ۵۰ کیلوگرم نیتروژن + کود زیستی نیتروکسین و ۱۰۰ کیلوگرم نیتروژن) کاربرد الگوی کشت به صورت کشت خالص گلرنگ بالاترین میزان عملکرد دانه را داشت. بیشترین عملکرد دانه در سطوح کودی صفر، ۵۰ کیلوگرم نیتروژن + کود زیستی نیتروکسین و ۱۰۰ کیلوگرم نیتروژن به ترتیب با میانگین‌های ۲۲۹، ۳۲۹ و ۲۹۳ گرم بر مترمربع از کشت خالص گلرنگ حاصل شد که با عملکرد دانه در سایر الگوی کشت تفاوت معنی‌داری را

جدول ۷. مقایسه میانگین سطوح الگوی کشت در هر سطح نیتروژن برای عملکرد دانه و روغن گلزیگ و عملکرد دانه ماش

عملکرد روغن (گرم در متر مربع)	عملکرد دانه (گرم بر متر مربع)		کد نیتروژن
	گلزیگ	ماش	
۶۲/۱۸	۲۲۹۸	-	کشت خلص گلزیگ
-	۱۵۹۸	-	کشت خلص ماش
۴۱/۸۵	۱۶۶۵	۱۲۸۵	دو ردیف گلزیگ : یک ردیف ماش
۳۲/۱۴	۱۳۴۴	۱۱۶۴	یک ردیف گلزیگ : یک ردیف ماش
۲۸/۳۴	۱۲۲۴	۱۱۴۴	یک ردیف گلزیگ : دو ردیف ماش
۷۹/۱۸	۳۳۰۸	-	کشت خلص گلزیگ
-	۲۳۷۸	-	کشت خلص ماش
۵۷/۶۵	۲۵۴۵	۱۴۸۵	دو ردیف گلزیگ : یک ردیف ماش
۴۵/۲۴	۲۱۹۴	۱۵۳۵	یک ردیف گلزیگ : یک ردیف ماش
۳۲/۸۵	۱۷۴۵	۱۳۹۴	یک ردیف گلزیگ : دو ردیف ماش
۵۰/۴۸	۲۹۳۸	-	کشت خلص گلزیگ
-	۲۱۴۸	-	کشت خلص ماش
۳۱/۴۵	۲۰۸۵	۱۴۲۵	دو ردیف گلزیگ : یک ردیف ماش
۲۷/۷۴	۱۹۰۴	۱۴۲۵	یک ردیف گلزیگ : یک ردیف ماش
۲۲/۴۴	۱۵۷۵	۱۳۴۴	یک ردیف گلزیگ : دو ردیف ماش

در هر سطح نیتروژن میانگین ها با حداقل یک حراف مشترک نشان دهنده عدم تفاوت آماری در سطح احتمال پنج درصد بر اساس رویه I.S.Means می باشد.

۵۰ کیلوگرم نیتروژن
در هکتار + کود
زیستی

۱۰۰ کیلوگرم نیتروژن
در هکتار

عملکرد روغن (۱۲/۴ گرم در مترمربع) مربوط به تیمار کشت خالص همراه با کاربرد کود زیستی بود. گزارش دیگر پژوهشگران نشان داد که کاربرد کود زیستی حاوی باکتری آزوسپریلیوم و ازتوباکتر بر روی گیاه آفتابگردان عملکرد روغن را ۱۱/۶ درصد افزایش داد (۵۱).

شاخص‌های کارایی نیتروژن گلرنگ

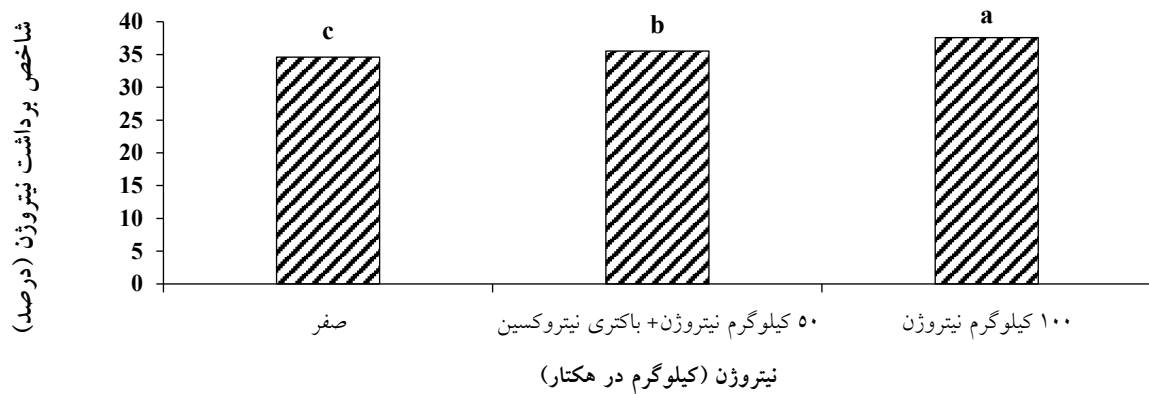
شاخص برداشت نیتروژن گلرنگ: نتایج مقایسه میانگین اثر کود نیتروژن نشان داد که بیشترین شاخص برداشت نیتروژن در گلرنگ (۳۷/۵ درصد) از سطح کاربرد ۱۰۰ کیلوگرم نیتروژن و کمترین آن نیز (۳۴/۶ درصد) از تیمار عدم کاربرد کود نیتروژن (سطح صفر) به دست آمد که با یکدیگر اختلاف ۸/۵۲ درصدی نشان دادند (شکل ۱). با توجه به اینکه شاخص برداشت نیتروژن از نسبت نیتروژن دانه به کل جذب نیتروژن گیاه (نیتروژن دانه و کاه) برآورد می‌شود لذا با افزایش در مقدار نیتروژن مصرفی، صفت کل جذب نیتروژن گلرنگ (نیتروژن دانه و کاه) نسبت به نیتروژن دانه بیشتر کاهش یافته و منجر به افزایش شاخص برداشت نیتروژن می‌شود. ژان و همکاران (۵۷) بیان نمودند که راهبردهای مدیریتی که باعث افزایش شاخص برداشت نیتروژن می‌شوند را می‌توان به فراهمی بیشتر نیتروژن از طریق تقویت چرخه معدنی شدن، متحرک شدن نیتروژن و بهبود کارایی‌های جذب نیتروژن موجود توسط گیاه نام برد. طباطبایی و همکاران (۵۵) گزارش کردند که کاربرد کودهای زیستی با فراهمی تدریجی و مطلوب عناصر غذایی در طی زمان، شرایط جذب بهتر این مواد را برای گندم فراهم نمود و احتمال آبسویی را نیز کاهش داد که در نهایت منجر به بهبود شاخص برداشت نیتروژن شد.

کارایی مصرف نیتروژن گلرنگ: نتایج مقایسه میانگین اثر نیتروژن بر کارایی مصرف نیتروژن نشان داد با کاربرد تلفیقی کود شیمیایی نیتروژن و زیستی نیتروکسین نسبت به تیمار کاربرد ۱۰۰ کیلوگرم نیتروژن به کارایی مصرف نیتروژن افزوده شد. در هر دو سطح کودی، الگوی کشت خالص گلرنگ از کارایی مصرف

افزایش امکان انتقال مجدد مواد فتوسنتزی، باعث باروری تعداد بیشتری دانه در طبق و بهتر پر شدن آن‌ها بعد از گلدهی می‌شود که این امر سبب افزایش عملکرد دانه خواهد شد (۹). افزایش عملکرد در زمان استفاده از کود زیستی می‌تواند ناشی از وجود جمعیت میکروبی در خاک، در اثر تلقیح بذور با باکتری‌های افزاینده رشد باشد که به وسیله ایجاد چرخه مواد غذایی و افزایش حفظ سلامتی ریشه در طول دوره رشد در رقابت با پاتوژن‌های گیاهی ریشه و افزایش جذب مواد غذایی باعث رشد گیاه می‌شوند (۵۶). در واقع وجود کود زیستی در محیط ریشه گیاه، توانایی تثبیت نیتروژن، انحلال فسفات و ساخت و ترشح برخی مواد زیستی فعال مانند اکسین‌ها و جیبرلین را افزایش می‌دهد که در رشد و عملکرد نقش مؤثری ایفا می‌کنند (۱۴).

عملکرد روغن دانه گلرنگ: مقایسه میانگین سطوح الگوی کشت در هر سطح کود نیتروژن نشان از افزایش عملکرد روغن دانه با کاربرد ترکیبی کود شیمیایی و کود زیستی نیتروژن نسبت به دو سطح دیگر دارد. در هر سه سطح نیتروژن (صفر، ۵۰ کیلوگرم نیتروژن + کود زیستی نیتروکسین و ۱۰۰ کیلوگرم نیتروژن) بیشترین عملکرد روغن دانه به الگوی کشت خالص گلرنگ و کمترین آن نیز به الگوی کشت یک ردیف گلرنگ: دو ردیف ماش تعلق داشت (جدول ۷).

از آنجایی که عملکرد روغن تابعی از عملکرد دانه و درصد روغن می‌باشد لذا هر گونه تغییر در عملکرد دانه و درصد روغن، عملکرد روغن را تحت تأثیر قرار می‌دهد. در این تحقیق نیز اگرچه در تیمارهای مخلوط نسبت به کشت خالص تا حدودی درصد روغن بهبود پیدا کرده است ولی عملکرد دانه در کشت خالص بیشتر بوده است و همین عامل موجب افزایش عملکرد روغن در کشت خالص شده است. از طرفی افزودن کودهای زیستی به همراه کود شیمیایی نیتروژن که در فرآیند رویشی و زایشی گیاه نقش کلیدی دارند، می‌تواند اجزای عملکرد گیاه و عملکرد روغن را به میزان قابل توجهی افزایش دهند (۴۵). پیرزاد و همکاران (۴۲) در بررسی خود نشان دادند که بیشترین

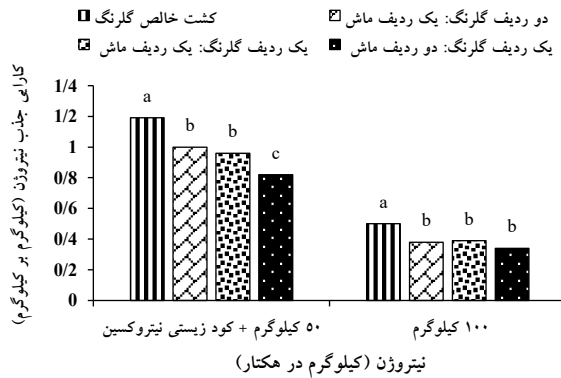
شکل ۱. مقایسه میانگین اثر نیتروژن برای شاخص برداشت نیتروژن در گلرنگ. میانگین‌ها با حداقل یک حرف مشترک نشان‌دهنده عدم تفاوت آماری براساس آزمون LSD در سطح احتمال خطای پنج درصد می‌باشد.

این دلیل که وجود نیتروژن زیاد در اندام هوایی باعث تحریک رشد رویشی شده و در نتیجه سهم نیتروژن اختصاص یافته به عملکرد اقتصادی کاهش یافته و در نتیجه کارایی مصرف نیتروژن کاهش می‌یابد. به‌طور کلی زمانی که گیاه به عناصر غذایی نیاز دارد، در برابر افزایش آن‌ها واکنش مثبت نشان می‌دهد، و با رفع تدریجی نیاز گیاه، واکنش آن به مقادیر بیشتر کود کاهش می‌یابد. بنابراین کارایی مصرف عناصر غذایی با رفع نیاز گیاه کمتر می‌شود. به‌نظر می‌رسد کاربرد کودهای زیستی علاوه بر فراهم کردن نیتروژن مورد نیاز گیاه به دلیل افزایش رشد اندام هوایی موجب افزایش جذب نیتروژن و در نتیجه منجر به دستیابی به بیشترین کارایی مصرف این عنصر در گیاه می‌شود. در تحقیقی بر روی آفتابگردان (۲۸) کاربرد کود زیستی از توباکتر به همراه کود شیمیایی نیتروژنی باعث افزایش معنی‌دار کارایی مصرف نیتروژن شد در گندم نیز بیشترین میزان کارایی مصرف نیتروژن در تیمار تلقیح بذر با کود زیستی نیتروژنی مشاهده شد (۲۵).

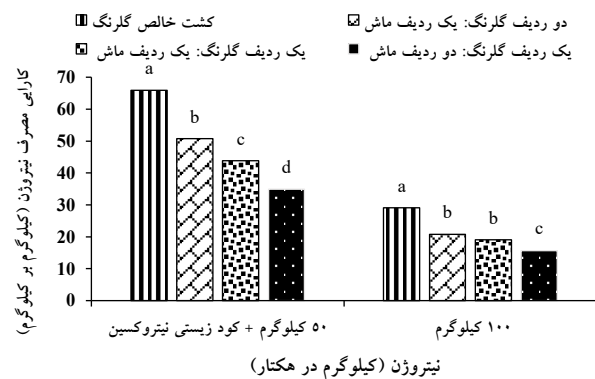
کارایی جذب نیتروژن گلرنگ: با کاربرد تلفیقی نیتروژن در هر چهار الگوی کشت نسبت به سطح ۱۰۰ کیلوگرم در هکتار نیتروژن به کارایی جذب نیتروژن افزوده شد. نتایج نشان داد در سطح ۵۰ کیلوگرم + کود زیستی نیتروکسین بیشترین کارایی جذب نیتروژن از الگوی کشت خالص گلرنگ و کم‌ترین آن نیز

نیتروژن بیشتری برخوردار بود و اختلاف معنی‌داری با سایر الگوهای کشت نشان داد (شکل ۲). در پژوهش کوچکی و همکاران (۲۹) کارایی مصرف نیتروژن در کشت مخلوط پنبه با ذرت مورد مطالعه قرار گرفت و مشاهده شد کارایی مصرف نیتروژن در کشت مخلوط کمتر از کشت خالص در هر دو گیاه پنبه و ذرت بود. این موضوع از تراکم کمتر پنبه و ذرت در کشت مخلوط نسبت به کشت خالص هر دو گیاه ناشی می‌شود و موجب کاهش عملکرد و در نتیجه کاهش کارایی مصرف نیتروژن می‌شود.

کاهش در کارایی مصرف نیتروژن با افزایش مصرف آن در گیاهان زراعی مختلف مشاهده شده است. این واکنش گیاه بر اساس قانون بازده نزولی قابل توضیح است، ضمن اینکه به نظر می‌رسد یکی از دلایل کاهش کارایی مصرف نیتروژن، فزونی سرعت از دست رفتن عنصر مذکور در مقادیر بالای مصرف باشد. این کاهش می‌تواند تأکیدی بر این مسأله باشد که رابطه مصرف کود نیتروژن و افزایش عملکرد گیاه خطی نیست (۵۷). نتایج پژوهش لطیفی و همکاران (۳۰) نشان داد که افزایش مصرف کود نیتروژن، موجب کاهش کارایی مصرف نیتروژن در کنگد گردید و بیشترین کارایی مصرف نیتروژن از تیمار عدم مصرف کود به دست آمد. عامری و همکاران (۴) گزارش کردند که استفاده از کود نیتروژن، باعث کاهش کارایی مصرف نیتروژن می‌شود، به

شکل ۳. مقایسه میانگین سطوح الگوی کشت در هر سطح نیتروژن برای شاخص کارایی جذب نیتروژن در گلرنگ.

شکل ۲. مقایسه میانگین سطوح الگوی کشت در هر سطح نیتروژن برای شاخص کارایی مصرف نیتروژن در گلرنگ.

مقایسه میانگین با استفاده از رویه L.S. Means انجام شده و در هر سطح نیتروژن، میانگین‌های دارای حداقل یک حرف مشابه اختلاف معنی‌داری با هم ندارند.

کردند که علت کارایی پایین در جذب نیتروژن در شرایط کاربرد کود زیاد نیتروژن، تا حد زیادی ناشی از تفاوت در عملکرد دانه تولیدی تحت تأثیر مقادیر مختلف کود نیتروژن مصرفی بوده که مستقیماً در جذب نیتروژن از خاک تأثیرگذار است. در نتیجه اگرچه با افزایش کاربرد کود نیتروژن، عملکرد افزایش یافت، ولی توانایی گیاه در جذب نیتروژن هم راستا با افزایش در میزان مصرف کود نبود. بنابراین می‌توان گفت که واکنش گیاه در پاسخ به مصرف نیتروژن از قانون بازده نزولی تبعیت می‌کند و به احتمال زیاد تلفات میزان نیتروژن در سطوح بالای کود نیتروژن از طریق تصعید، آبشویی یا به علت عدم جذب نیتروژن به واسطه گیاه و بالاخره عدم استفاده مؤثر آن افزایش می‌یابد.

صفات عناصر غذایی، عملکرد و شاخص‌های کارایی مصرف نیتروژن ماش

نتایج حاصل از تجزیه واریانس نشان داد برهم‌کنش کود نیتروژنه و الگوی کشت در سطح احتمال یک درصد بر درصد نیتروژن اندام هوایی، درصد نیتروژن دانه، درصد پتاسیم اندام هوایی، درصد پتاسیم دانه (جدول ۲)، عملکرد دانه و شاخص برداشت نیتروژن (جدول ۴) معنی‌دار شد اما اثر کود نیتروژن و الگوی کشت هر یک به تنهایی در سطح احتمال یک درصد بر درصد

از الگوی کشت یک ردیف گلرنگ: دو ردیف ماش حاصل شد که با یکدیگر اختلاف ۱/۳۴ برابری داشتند (شکل ۲). همچنین مشخص شد در سطح ۱۰۰ کیلوگرم نیتروژن بیشترین کارایی جذب نیتروژن از الگوی کشت خالص گلرنگ و کم‌ترین آن نیز از الگوی کشت یک ردیف گلرنگ: دو ردیف ماش حاصل شد که با یکدیگر اختلاف ۱۶/۳ درصدی داشتند (شکل ۳). به طور کلی، کارایی جذب نیتروژن نشان‌دهنده توان گیاه در استفاده از نیتروژن پراکنده در محیط است. به عبارت دیگر کارایی جذب نیتروژن، مقدار نیتروژن جذب شده توسط گیاه از واحد نیتروژن مصرفی است که از تقسیم کل نیتروژن جذب شده توسط دانه به مقدار نیتروژن مصرف شده به صورت کود به دست می‌آید. کوچکی و همکاران (۲۹) بیان کردند در کشت مخلوط به دلیل بیشتر بودن تراکم در کشت خالص هر دو گیاه نسبت به کشت مخلوط، کارایی جذب نیتروژن در کشت مخلوط کمتر از کشت خالص دو گونه بود.

نتایج نشان داد که با مصرف تلفیقی زیستی و شیمیایی کود نیتروژن، کارایی جذب نیتروژن افزایش پیدا کرد اما با افزایش کود نیتروژن شیمیایی کارایی جذب نیتروژن نیز کاهش یافت. به طور کلی، کارایی جذب نشان دهنده توان گیاه در استفاده از نیتروژن پراکنده در محیط است (۳۱). لو و همکاران (۳۳) بیان

نیتروژن را تثبیت کرده و استفاده کند.

درصد فسفر اندام هوایی و دانه ماش: بیشترین درصد فسفر اندام هوایی (۰/۲۴ درصد) از مصرف ۵۰ کیلوگرم نیتروژن+ کود زیستی نیتروکسین به دست آمد و کمترین آن (۰/۱۸ درصد) مربوط به تیمار صفر (عدم کاربرد کود نیتروژن) بود که با یکدیگر اختلاف ۳۳/۳ درصدی نشان دادند (جدول ۶). نتایج حاصل از مقایسه میانگین (جدول ۶) اثر الگوی کشت بر درصد فسفر اندام هوایی نشان داد که بیشترین درصد فسفر اندام هوایی (۰/۲۳ درصد) از الگوی کشت یک ردیف ماش: یک ردیف گلرنگ و کمترین (۰/۲۰ درصد) آن مربوط به الگوی کشت خالص ماش بود. نتایج مقایسه میانگین اثر کود نیتروژن نشان داد بیشترین درصد فسفر دانه با میانگین ۰/۶۰ درصد از تیمار کاربرد ۵۰ کیلوگرم نیتروژن + کود زیستی نیتروکسین و کمترین آن با میانگین ۰/۵۴ درصد از تیمار عدم کاربرد نیتروژن (سطح صفر) حاصل شد که با یکدیگر اختلاف ۱۱/۱ درصدی داشتند. در ارتباط با اثر الگوی کشت بر درصد فسفر دانه، نتایج نشان داد که بیشترین فسفر دانه (۰/۵۹ درصد) از کشت یک ردیف ماش: یک ردیف گلرنگ و کمترین آن نیز (۰/۵۶ درصد) از الگوی کشت خالص ماش به دست آمد که با یکدیگر اختلاف معنی داری نشان دادند (جدول ۶).

به نظر می رسد افزایش سطح برگ گیاه به دلیل افزایش نیتروژن در سامانه های تلفیقی منجر به تولید بیشتر آسمیلات برای گیاه شده که در نتیجه این امر مواد فتوسنتزی بیشتری جهت رشد ریشه فراهم شده است. با گسترش سامانه ریشه گیاه، حجم بیشتری از خاک در دسترس ریشه جهت جذب فسفر که تمایل زیادی به تثبیت دارد، قرار گرفته و در نتیجه میزان جذب آن در سامانه های تغذیه تلفیقی نسبت به سامانه های شیمیایی و بدون کود افزایش یافته است (۲۹). افزایش جذب فسفر در اثر تلقیح گیاه توسط باکتری، را می توان به ترشح تنظیم کننده های رشد و توسعه سامانه ریشه ای و امکان دسترسی و جذب بهتر این عناصر غذایی برای گیاه نسبت داد (۸).

فسفر اندام هوایی و درصد فسفر دانه معنی دار شد (جدول ۲). همچنین مشاهده شد برهم کنش کود نیتروژن و الگوی کشت در سطح احتمال یک درصد بر کارایی مصرف نیتروژن و کارایی جذب نیتروژن ماش معنی دار شد (جدول ۴).

درصد نیتروژن اندام هوایی و دانه ماش: نتایج مقایسه میانگین داده ها نشان داد در سطوح کودی صفر، ۵۰ کیلوگرم کود نیتروژن + کود زیستی نیتروکسین و ۱۰۰ کیلوگرم کود نیتروژن بیشترین درصد نیتروژن اندام هوایی به الگوی کشت یک ردیف ماش: یک ردیف گلرنگ و کمترین درصد نیتروژن اندام هوایی به الگوی کشت خالص ماش تعلق داشت (جدول ۵). برای درصد نیتروژن دانه نیز نتایج مقایسه میانگین نشان داد در سطوح کودی صفر، ۵۰ کیلوگرم کود نیتروژن + کود زیستی نیتروکسین و ۱۰۰ کیلوگرم کود نیتروژن بیشترین درصد نیتروژن دانه در الگوی کشت یک ردیف ماش: یک ردیف گلرنگ و کمترین درصد نیتروژن دانه در الگوی کشت خالص ماش حاصل شد که به ترتیب با یکدیگر اختلاف ۲۲/۷، ۱۶/۴ و ۱۶/۵ درصدی نشان دادند (جدول ۵). در سطح کودی صفر برای نیتروژن دانه، الگوی کشت مخلوط یک ردیف گلرنگ: یک ردیف ماش با یک ردیف گلرنگ: دو ردیف ماش در یک گروه آماری قرار گرفتند.

افزایش کاربرد کود نیتروژن باعث افزایش رشد ریشه و اندام های هوایی شده و در نتیجه، جذب نیتروژن توسط این اندام ها نیز بیشتر می شود. همچنین کود زیستی نیتروکسین در دسترس قرار دادن حجم بیشتری از خاک در اختیار ریشه گیاه باعث جذب بیشتر عنصر غذایی نیتروژن می شود، همچنین به نظر می رسد که در نسبت کشتی یک ردیف ماش: یک ردیف گلرنگ، ماش توانسته است که به خوبی نیتروژن خاک را تثبیت کند که علاوه بر این که نیتروژن را در اختیار گلرنگ گذاشته خود نیز توانسته است به خوبی آن را جذب کرده و مقدار نیتروژن برگ و دانه را افزایش دهد. در مطالعه ای حمزه ثی و سیدی (۲۳) بیشترین مقدار نیتروژن هر دو گیاه نخود و جو را در کشت مخلوط گزارش دادند و علت این امر را به حضور گیاه لگوم در کنار گیاه غیر لگوم دانستند که گیاه لگوم با سامانه ریشه ای که دارد می تواند

درصد پتاسیم اندام هوایی و دانه ماش: مقایسه میانگین سطوح الگوی کشت در هر سطح کود نیتروژن نشان از افزایش درصد پتاسیم اندام هوایی با کاربرد ترکیبی کود شیمیایی و کود زیستی نیتروژنه نسبت به دو سطح دیگر داشت. در هر سه سطح نیتروژن (صفر، ۵۰ کیلوگرم نیتروژن + کود زیستی نیتروکسین و ۱۰۰ کیلوگرم نیتروژن) بیشترین درصد پتاسیم اندام هوایی به ترتیب با میانگین ۲/۵۹، ۲/۷۶ و ۲/۷۶ درصد به الگوی کشت به صورت یک ردیف گلرنگ: یک ردیف ماش و کمترین آن نیز به ترتیب با میانگین ۱/۱۵، ۱/۷۷ و ۱/۴۲ درصد به الگوی کشت خالص ماش تعلق داشت که به ترتیب با یکدیگر اختلاف ۱/۱۴ برابری، ۴۶/۳ درصدی و ۹۴/۳ درصدی داشتند (جدول ۵).

نتایج مقایسه میانگین نشان داد در هر سه سطح از مصرف کود نیتروژن (صفر، ۵۰ کیلوگرم نیتروژن + کود زیستی نیتروکسین و ۱۰۰ کیلوگرم نیتروژن) الگوی کشت به صورت یک ردیف گلرنگ: یک ردیف ماش (۵۰:۵۰) از بالاترین درصد پتاسیم دانه برخوردار بود. اما کشت خالص ماش از کمترین درصد پتاسیم دانه برخوردار بود که با سایر الگوهای کشت اختلاف معنی‌داری نشان داد. در سطح کودی ۱۰۰ کیلوگرم در هکتار نیتروژن اختلاف معنی‌داری بین الگوی کشت یک ردیف گلرنگ: یک ردیف ماش و یک ردیف ماش: دو ردیف گلرنگ مشاهده نشد (جدول ۵). به نظر می‌رسد که یک ردیف ماش همراه با یک ردیف گلرنگ در کنار هم با کاربرد کود زیستی نیتروژنه + کود شیمیایی نیتروژنه شرایط مناسبی را برای جذب عناصر غذایی در گیاه ماش فراهم نموده و موجب افزایش عنصر پتاسیم در برگ این گیاه شده است. همچنین کم بودن مقدار این صفت در برگ ماش (در نسبت یک ردیف ماش: دو ردیف گلرنگ) را می‌توان به قدرت رقابتی بهتر گلرنگ در جذب عناصر نسبت داد. به نظر می‌رسد که تغییرات غلظت پتاسیم دانه در گیاه ماش تحت تاثیر الگوی کشت مخلوط یک ردیف گلرنگ + یک ردیف ماش ناشی از ایجاد فضای مناسب برای رشد و دریافت بهتر عناصر غذایی از خاک بوده است.

عملکرد دانه ماش: بررسی روند تغییرات عملکرد دانه نشان می‌دهد که با کاربرد تلفیقی کود شیمیایی نیتروژن با کود زیستی نیتروکسین نسبت به سایر سطوح کودی افزایش یافته است. نتایج مقایسه میانگین نشان داد که بیشترین عملکرد دانه در سطح کودی صفر، ۵۰ کیلوگرم نیتروژن + کود زیستی نیتروکسین و ۱۰۰ کیلوگرم نیتروژن به ترتیب با میانگین‌های ۱۵۸، ۲۳۷ و ۲۱۳ گرم بر مترمربع از کشت خالص ماش حاصل شد که با عملکرد دانه در سایر الگوی کشت تفاوت معنی‌داری را نشان داد. این در حالی است که کمترین عملکرد دانه در سطوح کودی صفر، ۵۰ کیلوگرم نیتروژن + کود زیستی نیتروکسین و ۱۰۰ کیلوگرم نیتروژن به ترتیب با میانگین‌های ۱۱۳، ۱۳۸ و ۱۳۳ گرم بر مترمربع از کشت یک ردیف ماش: دو ردیف گلرنگ حاصل شد (جدول ۷).

در کشت مخلوط از نوع جایگزینی با توجه به اینکه در نسبت‌های مخلوط از تراکم گیاه نسبت به خالص کاهش می‌یابد، کاهش عملکرد در نسبت‌های مخلوط دور از انتظار نیست. نتایج تحقیقات نظری و همکاران (۳۷) در تاثیر کشت مخلوط ذرت و ماش بر عملکرد و اجزای عملکرد و زیست‌توده علف‌هرز نتیجه گرفتند که بالاترین میزان عملکرد دانه ذرت مربوط به تیمار (۱۰۰ درصد ذرت + ۲۵ درصد ماش) بود. کود نیتروژن باعث افزایش رشد رویشی و زایشی شده و در نتیجه باعث بقای تعداد گل‌های بارور شده از طریق افزایش مواد فتوسنتزی در گیاه شده است که این امر باعث عملکرد دانه بیشتر در مقادیر بالاتر نیتروژن می‌باشد؛ در واقع می‌توان علت افزایش عملکرد دانه در اثر مصرف مقادیر بیشتر نیتروژن را به افزایش ارتفاع بوته، تعداد شاخه فرعی و وزن هزار دانه آن نسبت داد. افزایش عملکرد دانه در اثر افزایش مقدار کود نیتروژن ممکن است به علت تخصیص بیشتر مواد فتوسنتزی به قسمت‌های زایشی باشد (۳). افزایش عملکرد در زمان استفاده از کود زیستی می‌تواند ناشی از وجود جمعیت میکروبی در خاک، در اثر تلقیح بذور با باکتری‌های افزایش‌دهنده رشد بوده که به وسیله ایجاد چرخه مواد غذایی و افزایش حفظ سلامتی ریشه در طول دوره رشد در رقابت با پاتوژن‌های

شکل ۴. مقایسه میانگین سطوح الگوی کشت در هر سطح نیتروژن برای شاخص برداشت نیتروژن در ماش. در هر سطح نیتروژن میانگین‌ها با حداقل یک حرف مشترک نشان‌دهنده عدم تفاوت آماری در سطح احتمال پنج درصد بر اساس رویه L.S. Means می‌باشد.

ایجاد نمودند که اختلاف معنی‌داری با الگوی یک ردیف ماش: یک ردیف گلرنگ نشان ندادند (شکل ۴).

با توجه به نتایج این آزمایش به نظر می‌رسد که سطح بالای کاربرد کود نیتروژن (۱۰۰ کیلوگرم نیتروژن در هکتار) نسبت به سطوح پایین‌تر منجر به افزایش معنی‌داری در این شاخص شده است. علت این روند را می‌توان چنین بیان داشت که با کاربرد تلفیقی کود شیمیایی و زیستی نیتروژنه، در یک محدوده‌ی خاص انتقال نیتروژن به دانه‌ها مشابه با جذب بیشتر نیتروژن از خاک، متوقف خواهد شد (۵۷). همچنین احتمالاً علت کمتر بودن شاخص برداشت نیتروژن در الگوی کشت یک ردیف ماش: دو ردیف گلرنگ در هر سه سطح کودی به علت رقابت بین گیاهان نیتروژن کمتری در اختیار گیاه ماش قرار گرفته و همین عامل موجب کاهش شاخص برداشت نیتروژن در این الگوی کشت شده است.

کارایی مصرف نیتروژن ماش: نتایج مقایسه میانگین اثر نیتروژن بر کارایی مصرف نیتروژن نشان داد با کاربرد تلفیقی کود شیمیایی و زیستی نیتروژن نسبت به تیمار کاربرد ۱۰۰ کیلوگرم نیتروژن به کارایی مصرف نیتروژن افزوده شد و در هر دو سطح کودی

گیاهی ریشه و افزایش جذب مواد غذایی باعث رشد گیاه شوند (۵۶).

شاخص‌های کارایی نیتروژن ماش

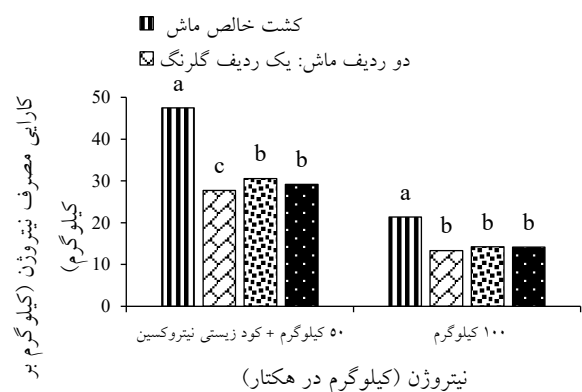
شاخص برداشت نیتروژن ماش: روند تغییرات شاخص برداشت نیتروژن گیاه ماش بسیار غیریکنواخت و متغیر بود. به طوری که شاخص برداشت نیتروژن در سطح کودی ۵۰ کیلوگرم نیتروژن + باکتری نیتروکسین نسبت به سطح غیر کاربرد نیتروژن کاهش یافت و سپس در سطح کودی کاربرد ۱۰۰ کیلوگرم نیتروژن در هکتار این شاخص افزایش یافت. مطابق شکل ۴ بین سطوح کودی، کاربرد ۱۰۰ کیلوگرم کود نیتروژن و در بین الگوهای کشت، الگوی کشت دو ردیف ماش: یک ردیف گلرنگ از بیشترین شاخص برداشت نیتروژن برخوردار بود. در سطح عدم کاربرد کود نیتروژن (صفر) تمامی الگوهای کشت در یک گروه آماری قرار گرفتند. در سطوح ۵۰ کیلوگرم نیتروژن + باکتری نیتروکسین و ۱۰۰ کیلوگرم نیتروژن نیز الگوی کشت دو ردیف ماش: یک ردیف گلرنگ بیشترین شاخص برداشت نیتروژن را

الگوی کشت خالص ماش از کارایی مصرف نیتروژن بیشتری برخوردار بود. در سطوح کودی ۵۰ کیلوگرم نیتروژن + باکتری

شکل ۶. مقایسه میانگین سطوح الگوی کشت در هر سطح نیتروژن برای شاخص کارایی جذب نیتروژن در ماش.

مقایسه میانگین با استفاده از رویه L.S. Means انجام شده و در هر سطح نیتروژن، میانگین‌های دارای حداقل یک حرف مشابه اختلاف معنی‌داری با هم ندارند.

شکل ۵. مقایسه میانگین سطوح الگوی کشت در هر سطح نیتروژن برای شاخص کارایی مصرف نیتروژن در ماش.

شرایط کاربرد تلفیقی کود شیمیایی و زیستی نیتروژن بود. نتایج پژوهش لطیفی و همکاران (۳۰) بر روی گیاه کنگد نشان داد که افزایش مصرف کود نیتروژن، موجب کاهش کارایی مصرف نیتروژن شد و بیشترین کارایی مصرف نیتروژن از تیمار عدم مصرف کود به دست آمد. در تحقیقی بیشترین میزان کارایی مصرف نیتروژن در تیمار تلفیح بذر با کود زیستی نیتروژن مشاهده شد. کاربرد کودهای زیستی مناسب، می‌تواند در افزایش عملکرد، بهبود ویژگی‌های رشدی گیاه و کاهش کود شیمیایی مؤثر باشد (۲۳).

کارایی جذب نیتروژن ماش: طبق نتایج به دست آمده از مقایسه میانگین مشخص شد با کاربرد تلفیقی کود شیمیایی و زیستی نیتروژن در هر چهار الگوی کشت نسبت به سطح ۱۰۰ کیلوگرم نیتروژن به کارایی جذب نیتروژن افزوده شد. نتایج نشان داد در سطح ۵۰ کیلوگرم + کود زیستی نیتروکسین بیشترین کارایی جذب نیتروژن از الگوی کشت خالص ماش و کم‌ترین آن از الگوی کشت دو ردیف ماش: یک ردیف گلرنگ حاصل شد که با یکدیگر اختلاف ۳۶/۸ درصدی داشتند (شکل ۶). همچنین مشخص شد در سطح ۱۰۰ کیلوگرم نیتروژن نیز بیشترین کارایی جذب نیتروژن از الگوی کشت خالص ماش و کم‌ترین آن نیز از

نیتروکسین و ۱۰۰ کیلوگرم نیتروژن کشت خالص ماش به ترتیب با میانگین‌های ۴۷/۵ و ۲۱/۴ کیلوگرم بر کیلوگرم دارای بیشترین شاخص کارایی مصرف نیتروژن و الگوی کشت یک ردیف ماش: دو ردیف گلرنگ به ترتیب با میانگین‌های ۱۸/۳ و ۱۴/۲ دارای کمترین شاخص کارایی مصرف نیتروژن بود که به ترتیب با یکدیگر اختلاف ۶۱/۵ و ۳۳/۷ درصدی نشان دادند (شکل ۵).

در این آزمایش کارایی مصرف نیتروژن ماش در کشت خالص در مقایسه با کلیه نسبت‌های مخلوط افزایش معنی‌داری داشت. علت این برتری، افزایش عملکرد دانه ناشی از تراکم مطلوب و استفاده بهینه از عوامل محیطی رشد به خصوص نور، آب و عناصر غذایی بود. با افزایش سهم ماش در نسبت‌های مخلوط به علت افزایش عملکرد دانه، کارایی مصرف نیتروژن نیز افزایش یافت. به نظر می‌رسد که دلیل کاهش کارایی مصرف نیتروژن با افزایش میزان کود مورد استفاده عمدتاً ناشی از این مسئله باشد که رابطه بین مصرف کود نیتروژن و افزایش عملکرد دانه ماش خطی نیست. به عبارت دیگر با افزایش کاربرد کود نیتروژن به همان میزان عملکرد دانه بهبود نمی‌یابد. همچنین احتمالاً فعالیت‌های متابولیکی باکتری‌های موجود در کود زیستی نیتروکسین که بذر گیاهان با آن تلفیح شده بود در فراهم شدن شرایط محیطی بهتر برای رشد، عامل اصلی برتری این صفت در

بازده نزولی است به طوری که در سطوح پایین تا متوسط مقادیر نیتروژن خاک، کارایی جذب، افزایش و در سطوح بالاتر کاهش می‌یابد (۶).

نتیجه‌گیری کلی

به‌طور کلی نتایج آزمایش نشان داد کشت مخلوط گلرنگ و ماش نسبت به کشت خالص آن‌ها موجب بهبود درصد روغن دانه در گلرنگ شد و جذب عناصر غذایی پر مصرف (نیتروژن، فسفر و پتاسیم) و عناصر غذایی کم مصرف (آهن و روی) را در اندام و دانه هر دو گیاه افزایش داد اما عملکرد دانه و شاخص‌های کارایی مصرف و جذب نیتروژن هر دو گیاه در کشت خالص بیشتر بود. نتایج اکثر صفات مورد بررسی نشان داد می‌توان با کاربرد کود شیمیایی نیتروژنه به همراه کود زیستی نیتروکسین مصرف کود شیمیایی را کاهش داد. بنابراین کاربرد کودهای زیستی همراه با کودهای شیمیایی نسبت به زمانی که به تنهایی استفاده شده‌اند همزمان با تأمین عناصر غذایی، در بهبود جذب عناصر غذایی، شاخص‌های کارایی نیتروژن و عملکرد دانه گلرنگ و ماش تأثیر مثبتی خواهد داشت. همچنین به نظر می‌رسد که بتوان کشت مخلوط گلرنگ و ماش را با انتخاب الگوی کشت مناسب، به‌عنوان یکی از راهکارهای قابل تأمل جهت افزایش عملکرد بر مبنای تثبیت زیستی نیتروژن مدنظر قرارداد تا با کاهش وابستگی سامانه‌های زراعی به نهاده‌های شیمیایی، امکان تولید اکولوژیک گیاهان زراعی فراهم شود و دستیابی به اهداف کشاورزی پایدار محقق شود.

تشکر و قدردانی

بدینوسیله نویسندگان از دانشگاه یاسوج به جهت فراهم نمودن شرایط انجام این تحقیق سپاس‌گذاری می‌نمایند.

الگوی کشت دو ردیف ماش: یک ردیف گلرنگ حاصل شد که با یکدیگر اختلاف ۲۵/۴ درصدی داشتند (شکل ۶).

یکی از دلایل برتری کشت خالص ماش، بالاتر بودن عملکرد زیستی ماش و به تبع آن نیتروژن زیست توده ناشی از تراکم مطلوب و استفاده بهینه از عوامل محیطی رشد در کشت خالص و دیگری کاهش میزان جذب نیتروژن از خاک در این تیمار نسبت به تیمارهای مخلوط به دلیل تأمین قسمت اعظم نیاز نیتروژنی ماش از طریق فرآیند تثبیت زیستی نیتروژن اتمسفری توسط باکتری‌های محرک رشد تلقیح شده با ماش بود. با کاهش سهم ماش در ترکیب‌های مخلوط از کارایی جذب نیتروژن به دلیل کاهش عملکرد زیستی و در نتیجه کاهش نیتروژن زیست توده به ازای هر واحد از نیتروژن قابل دسترس خاک کاسته شد (۱۵).

کارایی جذب نیتروژن براساس نسبت نیتروژن کل اندام‌های هوایی گیاه به نیتروژن قابل دسترس گیاه در خاک تعریف می‌شود. با توجه به نتایج حاصله مشاهده می‌شود که کارایی جذب نیتروژن روندی مشابه با شاخص کارایی مصرف نیتروژن داشت. به نظر می‌رسد علت پایین بودن کارایی جذب نیتروژن در شرایط کاربرد مقدار زیاد کود نیتروژن تا حد زیادی ناشی از تفاوت در عملکرد دانه‌ی ماش تولیدی تحت تأثیر مقادیر مختلف کود نیتروژن مصرفی باشد که مستقیماً در جذب نیتروژن از خاک تأثیرگذار است. در نتیجه با افزایش کود نیتروژن توانایی گیاه در جذب نیتروژن هم راستا با افزایش در میزان مصرف کود نیست، در حقیقت در سطوح بالای کاربرد نیتروژن، نیتروژن تجمع یافته در اندام‌ها هم راستا با مصرف آن نیست (۵۷). دلیل اصلی افزایش شاخص کارایی جذب نیتروژن در شرایط کاربرد کود زیستی به نقش باکتری‌های محرک رشد مربوط می‌شود که می‌توانند از طریق تجزیه مواد آلی خاک و فراهمی عناصر اصلی غذایی در محیط ریشه گیاه، باعث افزایش عملکرد زیستی و کارایی جذب نیتروژن از خاک شوند (۵ و ۶). محققین در آزمایشی روی کارایی نیتروژن در کینوا، بیان کردند که کارایی جذب نیتروژن تابع قانون

منابع مورد استفاده

1. Abraheem, B. A., I. H. H. Al-Hilfy, H. M. K. Al-Abodi, A. M. Mahdi and K. A. Salman. 2024. Effects of sorghum-bean intercropping and nutrient solutions on fruit growth indicators. *Research on Crops* 25(3):416-424.
2. Ahmadvand, G. and S. Hajinia. 2017. The effect of mixed cropping on water use efficiency, quantitative and qualitative yield of millet and soybean in different irrigation regimes. *Iranian Plant Sciences* 49: 113-97. (In Farsi).
3. Al-barzinjy, M., O. Stolen and J. L. Christiansen. 2003. Comparison of growth, pod distribution and canopy structure of old and new cultivars of oilseed rape (*Brassica napus* L.). *Scandinavia, Plant, Soil Science* 53:138-146.
4. Ameri, A. A., M. Nasiri Mahalati and P. Rezvani Moghadam. 2007. Effects of different nitrogen levels and plant density on flower, essential oils and extract production and nitrogen use efficiency of Marigold (*Calendula officinalis*). *Iranian Journal of Field Crops Research* 5: 315-326. (In Farsi).
5. Amiryousofi, M. and P. Sharifi. 2016. The effect of nitrogen fertilizer and biofertilizer *Azospirillum brasilense* on some characteristics of wheat in Jozan region of Isfahan. *Journal of Crop Production and processing* 7: 29-43. (In Farsi).
6. Amiryousefi, M., M. R. Tadayon and R. Ebrahimi. 2020. Effect of chemical and biological fertilizers on some physiological traits, yield components and yield of quinoa plant. *Journal of Crop Production and Processing* 10: 1-17. (In Farsi).
7. Babakhani, V., E. Tohidi-Nejad, G. Khajoei-Nejad and J. Ghanbari. 2022. Biomass production and nitrogen use efficiency in dill-fenugreek intercropping in response to biofertilizers and manure. *Journal of Agricultural Science and Sustainable Production* 32: 1-18. (In Farsi).
8. Bakhtiari, M., H. R. Ganjali, A. Mehraban and A. Ebrahimi. 2016. Investigating the effects of nitrogen and phosphorus application on quantitative and qualitative yield of safflower in Sistan region. *New Findings in Agriculture* 10: 241-253. (In Farsi).
9. Basra, S. M. A., S. Iqbal and I. Afzal. 2014. Evaluating the response of nitrogen application on growth, development and yield of quinoa genotypes. *International Journal of Agriculture and Biology* 16: 886-892.
10. Bingham, I. J., A. J. Karley, P. J. White, W. T. B. Thomas and J. R. Russell. 2012. Analysis of improvements in nitrogen use efficiency associated with 75 years of spring barley breeding. *European Journal of Agronomy* 42: 49-58.
11. Bourke, P. M., J. B. Evers, P. Bijma, D. F. Van Apeldoorn, M. J. M. Smulders, T. W. Kuyper, L. Mommer and G. Bonnema. 2021. Breeding beyond monoculture: Putting the "intercrop" into crops. *Frontiers in Plant Science* 12: 2602.
12. Moll, R. H., E. J. Kamprath, W. A. Jackson. 1982. Analysis and interpretation of factors, which contribute to efficiency of nitrogen utilization. *Agronomy Journal* 74(3): 562-564.
13. Emami, A. 1996. Plant Analysis Methods. Publications of Soil and Water Research Institute. Tehran. (In Farsi).
14. Esitken, A., H. E. Yildiz, S. Ercisli, M. F. Donmez, M. Turan and A. Gunes. 2010. Effect of plant growth promoting bacteria on yield, growth and nutrient content of organically grown strawberry. *Scientia Horticulturae* 124: 62-66.
15. Eslami Khalili, F., H. Pirdashti and A. Motaghian. 2011. Evaluation of barley (*Hordeum vulgare* L.) and faba bean (*Vicia faba* L.) yield in different density and mixture intercropping via competition indices. *Journal of Agroecology* 3: 94-105. (In Farsi).
16. Esmacilzadeh, M., H. Babazadeh, H. Naghavi, A. Saremi and Gh. Shiresmaeili. 2021. Evaluation of yield, yield components and photosynthesis of safflower (*Carthamus tinctorius* L.) in response to combined salinity and drought stresses at vegetative growth stage. *Journal of Crop Physiology* 57: 91-108. (In Farsi).
17. Fatemi, R., S. M. B. Hoseini, H. Moghadam, B. Motesarezadeh and Z. Ahmadabadi. 2023. How biofertilizers and intercropping pattern affect yield and nitrogen efficiency indices of maize. *Arabian Journal of Geosciences* 16: 378.
18. Fathi, A., A. Farnia and A. Maleki. 2013. Effects of biological nitrogen and phosphorus fertilizers on vegetative characteristics, dry matter and yield of corn. *Agronomy Journal (Pajouhesh & Sazandegi)* 29: 1-7. (In Farsi).
19. Ghanbari, M., A. Mokhtassi-Bidgoli, K. Mansour Ghanaei-Pashaki and P. Talebi-Siah Saran. 2022. The study of yield and physiological characteristics of pearl millet (*Pennisetum glaucum*) in response to bio-fertilizers and different irrigation regimes. *Journal of Agricultural Science and Sustainable Production* 3: 23-37. (In Farsi).
20. Ghanbari, S., M. R. Moradi Telavat and A. Siadat. 2015 Effect of manure application on forage yield and some nutrients consumption in barley and fenugreek intercropped system. *Iranian Journal of Field Crops Research* 15: 603-614. (In Farsi).
21. Gunes, A., A. Inal, M. S. Adak, M. Alpaslan, E. G. Bagci, T. Erol and D. J. Pilbeam. 2007. Mineral nutrition of wheat, chickpea and lentil as affected by mixed cropping and soil moisture. *Nutrient Cycling in Agroecosystems* 78: 83-96.

22. Haghani, S., A. R. Yadavi, H. R. Balouchi and A. Moradi. 2016. Grain, oil yield and nitrogen use efficiency in different varieties of sesame (*Sesamum indicum* L.) under nitrogen fertilizer and weed competition. *Journal of Agricultural Science and Sustainable Production* 26: 67-81. (In Farsi).
23. Hamzei, J. and M. Seyedi. 2015. Study of canopy growth indices in mono and intercropping of chickpea and barley under weed competition. *Journal of Agricultural Science and Sustainable Production* 24: 75-90. (In Farsi).
24. Hadiani Mehr, A., M. Dahmardeh Khammari and M. R. Asgharipoor. 2016. Evaluation of tillage systems on agronomical aspects in roselle-green gram intercropping using Replacement method. *Iranian Journal of Filed Crop Science* 47: 265-276. (In Farsi).
25. Jahanshahi, H., H. Ajam Norouzi, M. R. Dadashi, M. A. Rezaei and H. Masani. 2021. Effect of different sources of biological and chemical fertilizers on nitrogen and phosphorus morphological and functional traits of *Triticum aestivum* L. *Journal of Plant Environmental Physiology* 15: 22-35. (In Farsi).
26. Johnson, C. M. and A. Ulrich. 1959. Analytical methods for use in plant analysis. *California Agricultur Exprimental Stady Bulling* 766: 52-78.
27. Kakabouki, I. P., D. Hela, I. Roussis, P. Papastylianou, A. F. Sentras and D. J. Bilalis. 2018. Influrnce of fertilization and soil tillage on nitrogen uptake and utilization efficiency of quinoa crop (*Chenopodium quinoa* Wild.). *Journal of Soil Science and Plant Nutrition* 18: 220-235.
28. Khosravi, A., R. Seyed Sharifi and A. Imani. 2014. Study of seed inoculation with Azotobacter and Pseudomonas and nitrogen application timing on yield, fertilizer use efficiency and grain filling rate of sunflower. *Journal of Crops Improvement* 16(1): 139-155.
29. Koocheki, A., M. Nassiri Mahallati, R. Moradi and Y. Alizadeh. 2015. Evaluation of yield and nitrogen use efficiency of maize and cotton intercropping under different nitrogen levels. *Iranian Journal of Field Crops Research* 13: 1-13. (In Farsi).
30. Latifi, H., S. Khorramdel, M. Nassiri Mahallati and M. R. Farzaneh Belgerdi. 2018. Effects of nitrogen fertilizer and plant density on yield and nitrogen efficiency indices of sesame using a central composite design. *Journal of Plant Production Research* 25: 125-140. (In Farsi).
31. Li, J., Y. Zhou, H. Gu, Z. Lu, R. Cong, X. Li and J. Lu. 2023. Synergistic effect of nitrogen and potassium on seed yield and nitrogen use efficiency in winter oilseed rape (*Brassica napus* L.). *European Journal of Agronomy* 148: 126875.
32. Lotfi, R. and M. Pessarakli. 2023. Effects of crop rotation and tillage on winter wheat growth and yield under cold dryland conditions. *Crops* 3(2): 88-100.
33. Lou, H., B. Zhao, Y. Peng, A. M. El-Badri, M. Batool, C. Wang and G. Zhou. 2023. Auxin plays a key role in nitrogen and plant density-modulated root growth and yield in different plant types of rapeseed. *Field Crops Research* 302: 109066.
34. Mohammadi, M. and Z. Mosleh Ghahfarokhi. 2023. Impact of nitrogen and sulfur applications on seed yield, protein, oil content, and fatty acid composition of canola (*Brassica napus* L.). *Agricultural Science and Technology* 10: 906-910.
35. Molaie, A. R. 2016. Determination appropriate and optimum cultivar for mung bean in double cropping. In: Proceeding of 6th Iranian Pulse Crops Symposium. Khorramabad, Iran. 4 May. 2016. (In Farsi).
36. Najafi, N. A., M. Mustafaei, A. Dabagh Mohammadi Nesab and Sh. Ostan. 2013. The effect of mixed cropping and animal manure on the growth, yield and protein concentration of corn, beans and cowpea. *Journal of Agricultural Science and Sustainable Production* 23: 100-116. (In Farsi).
37. Nazari, Sh., A. Zand, P. Asadi and F. Golzardi. 2013. Effect of additive and replacement intercropping series of corn (*Zea mays* L.) and mungbean (*Vigna radiate* L.) on yield, yield components and weed biomass. *Weed Research Journal* 4: 97-109. (In Farsi).
38. Novozamsky, I., R. Van Eck, C. H. Van Schouwenburg and I. Walinga. 1974. Total nitrogen determination in plant material by means of the indophenol blue method. *Netherlands Journal of Agricultural Science* 22: 3-5.
39. Pakgozar, N. and A. Ghanbari. 2014. Evaluation of competition and nutrient consumption of nitrified millet and green pea in intercropping. *Agricultural Crop Management* 15: 137-150. (In Farsi).
40. Pedraza, R. O., C. H. Bellone, S. C. D. Bellone, P. M. F. B. Sorte and K. R. D. S. Teixeira. 2009. *Azospirillum* inoculation and nitrogen fertilization effect on grain yield and on the diversity of endophytic bacteria in the phyllosphere of rice rainfed crop. *European Journal of Soil Biology* 45: 36-43.
41. Peterson, J. R., J. Flanagan and K. T. Shmact. 2002. PAM application method and electrolyte source effects on plot-scale runoff and erosion. *Trans ASAE* 45: 1859-1867.
42. Pirzad, A., S. Davirani, J. Jalilian and E. Rezaei Chiyaneh. 2018. The physiological role of bio-fertilizers in improving the crop yield of black cumin and common bean intercropping. *Journal of Crop Production and Processing* 8: 87-101. (In Farsi).

43. Rastgo, B., A. Ebadi and Q. Permon. 2013. Investigating the effect of nitrogen consumption on yield and composition of safflower seed reserves. *Crop Physiology* 6: 85-102. (In Farsi).
44. Reinhard, W., R. Neugschwandtner and P. H. Kaul. 2016. Concentrations and uptake of macronutrients by oat and pea in intercrops in response to N fertilization and sowing ratio. *Archives of Agronomy and Soil Science* 62: 1236-1249.
45. Rezvani Moghada, P., M. R. Raoofi, M. Rashed, H. Mohassel and R. Moradi. 2009. Evaluation of sowing patterns and weed control on mung bean (*Vigna radiata* L. Wilczek) - black cumin (*Nigella sativa* L.) intercropping system. *Journal of Agroecology* 1: 65-79. (In Farsi).
46. Rostaei, M. and S. Fallah, 2015. Effects of chemical fertilizers and organic manure, and their combinations on micronutrient concentration and uptake of fenugreek-black cumin under different planting patterns. *Journal of Agroecology* 5: 84-101. (In Farsi).
47. Saecidi, M., Y. Raei, R. Amini, A. Taghizadeh and P. Pasban Eslam. 2018. Evaluation of yield and protein content of Safflower (*Carthamus tinctorius* L.) in Intercropping with Faba bean (*Vicia faba* L.) under biological and chemical fertilizers. *Journal of Agricultural Science and Sustainable Production* 28: 247-260. (In Farsi).
48. Safari, M. R., M. R. Dadashi, A. Faraji and M. Armin. 2023. Effect of biofertilizer and drought stress on quantitative and qualitative traits in some winter rapeseed (*Brassica napus* L.) cultivars. *Romanian Agricultural Research* 40: 1563-1578. (In Farsi).
49. Salahi, T., A. R. Yadavi, A. Salehi and H. R. Balouchi. 2019. The Effect of mycorrhiza biofertilizer on yield and yield components of linseed (*Linum usitatissimum* L.) and fenugreek (*Trigonella foenum-graecum* L.) in intercropping. *Journal of Agricultural Science and Sustainable Production* 29: 1-17. (In Farsi).
50. Seyedi, S. M. and J. Hamzei. 2021. Comparison of quantity and quality sunflower yield in sole cropping and intercropping with bean / soybean in Hamedan condition. *Electronic Journal of Crop Production* 13(4): 57-74. (In Farsi).
51. Shoghi Kalkhoran, S., A. Ghalavand, S. A. M. Modarres-Sanavy and P. Akbari. 2011. Effect of nitrogen fertilizer and biofertilizer application on yield and quality of sunflower (*Helianthus annuus* L.). *Iranian Journal of Crop Sciences* 12 (4): 467-481. (In Farsi).
52. Shoman. H. A. 2018. Effect of sowing dates and nitrogen on productivity of quinoa (*Chenopodium quinoa* Willd.) at desert areas. *Journal Plant Production*, 9: 327-332
53. Sohrabi, T., M. Movahhedi Dehnavi, A. Salehi, H. Balouchi and F. Ebrahimi. 2024. Improving macro-nutrients uptake and nitrogen use efficiency in canola (*Brassica napus* L.) by co-application of bio and chemical nitrogen. *Journal of Crop Production* 17: 89-106.
54. Soleimanpoor, L., R. Naderi and M. Najafi Ghiri. 2017. Evaluation of metal micronutrients uptake in cereal-legume intercropping. *Journal of Crops Improvement* 18: 1017-1031.
55. Tabatabai, S. S., M. Jahan and K. Haj Mohammadnia Ghalibaf. 2019. The effect of using biofertilizers and chemical nitrogen fertilizers on yield and yield components of bean (*Phaseolus vulgaris* L.) under water deficit stress conditions. *Environmental Stresses in Agricultural Sciences* 13: 145-154. (In Farsi).
56. Yazdi, A., Sh. Alaei and H. Rahmani. 2017. The effect of biological and chemical nitrogen fertilizers on sweet plant in North Khuzestan. *Scientific Research Journal of Plant Ecophysiology* 10: 23-33.
57. Zhan, N., K. Xu, G. Ji, G. Yan, B. Chen, X. Wu and G. Cai. 2023. Research progress in high-efficiency utilization of nitrogen in rapeseed. *International Journal of Molecular Sciences* 24: 7752.